

Μνήμων

Τόμ. 29 (2008)

Ο Γρηγόρης Κούππας, το "επάρατον γένος" και ο "κακός δαίμων του πανσλαβισμού". Ιδεολογικές απόψεις του ελληνισμού της Διασποράς (1863-1883)

ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ

doi: [10.12681/mnimon.7](https://doi.org/10.12681/mnimon.7)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΡΕΜΜΥΔΑ Ε. (2011). Ο Γρηγόρης Κούππας, το "επάρατον γένος" και ο "κακός δαίμων του πανσλαβισμού". Ιδεολογικές απόψεις του ελληνισμού της Διασποράς (1863-1883). *Μνήμων*, 29, 93-119.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.7>

ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ

Ο ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΟΥΠΠΑΣ, ΤΟ «ΕΠΑΡΑΤΟΝ ΓΕΝΟΣ» ΚΑΙ Ο «ΚΑΚΟΣ ΔΑΙΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΣΛΑΒΙΣΜΟΥ»

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ (1863-1883)

Ο Γρηγόρης Κούππας γεννήθηκε στη Μυτιλήνη γύρω στα 1843, από πατέρα Κεφαλλονίτη και μητέρα Μυτιληνιά.¹ Πρωτότοκος από πέντε αδελφούς, στα δεκαεπτά του χρόνια αποφοίτησε από το Γυμνάσιο της Μυτιλήνης και ακολούθησε τον πατέρα του στα εμπορικά λιμάνια της Αζοφικής Θάλασσας. Εκεί, εργάστηκε αρχικά ως μαθητευόμενος εμπορικός υπάλληλος στο Ταχανρόγκ, στο τοπικό κατάστημα του ελληνικού εμπορικού οίκου Σεβαστόπουλου. Σε άλλο κατάστημα του ίδιου οίκου, εκείνο της Οδησού, εργαζόταν την ίδια εποχή και ο πατέρας του. Οι αδελφοί Σεβαστόπουλοι, από τους γνωστούς Έλληνες εμπόρους της Μαύρης Θάλασσας,² έκαναν εξαγωγές σιτηρών από τα λιμάνια της Αζοφικής και της Μαύρης Θάλασσας με προορισμό κυρίως την Αγγλία και τη Γαλλία. Η εταιρεία τους, που είχε τη μορφή εμπορικού δικτύου με υποκαταστήματα στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, της Αζοφικής και της Δυτικής Ευρώπης, ήταν από τις μακροβιότερες στην περιοχή και κατά την περίοδο που μας αφορά εδώ μοιάζει να επηρεάστηκε έντονα από την κρίση που έπληξε το διεθνές εμπόριο των σιτηρών κατά την τελευταία εικοσιπενταετία του αιώνα.

Ο Γρηγόρης Κούππας έμεινε και εργάστηκε περίπου δύο χρόνια στο Ταχανρόγκ, μέχρι που έκλεισε το εκεί υποκατάστημα του οίκου Σεβαστόπουλου. Άλλα δύο περίπου χρόνια εργάστηκε στη Μαριούπολη, σε εμπορικό κατάστημα

1. Περισσότερα για την οικογένεια Κούππα και την επιχειρηματική της πορεία από το διεθνές εμπόριο σιτηρών της Μαύρης Θάλασσας μέχρι την ίδρυση του μηχανοποιείου των Αδελφών Κούππα στον Πειραιά το 1882, στα εισαγωγικά κεφάλαια του *Achille S. Couppas et Cie, histoire d'un constructeur mécanique du Pirée, 1882-1940*, Thèse pour l'obtention du grade de Docteur de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales présentée et soutenue publiquement par Eugénia Kremmyda, sous la Direction de M. le Professeur Louis Bergeron, 2001.

2. Αρκετές αναφορές στις δραστηριότητες του εμπορικού οίκου των αδελφών Αλέξανδρου και Μάρκου Σεβαστόπουλου, βλ. Τζ. Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 16ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001.

που ανήκε στον μετέπειτα πρόξενο της Ιταλίας Henri Pelaggatti, ο οποίος συνεργαζόταν με τον οίκο Σεβαστόπουλου.³ Οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας του Γρηγόρη Κούππα στη Μαριούπολη ήταν κάκιστες και με την πρώτη ευκαιρία αναζήτησε την τύχη του αλλού, στα περίχωρα της Οδησού, ως αντικαταστάτης του πατέρα του: το 1863, μετά το θάνατο της μητέρας του στη Μυτιλήνη, ανέλαβε υπεύθυνος της αποθήκης σιτηρών του εκεί καταστήματος του οίκου Σεβαστόπουλου.

Την επαγγελματική και προσωπική πορεία του Γρηγόρη Κούππα από τη χρονιά αυτή και για τα επόμενα είκοσι χρόνια την πληροφορούμαστε από την προσωπική του αλληλογραφία.⁴ Τα τετράδια με πρόχειρη, πρώτη γραφή των επιστολών του προς συγγενικά και φιλικά πρόσωπα φωτίζουν, πέρα από την προσωπική του διαδρομή, πλευρές των εμπορικών πρακτικών των Ελλήνων εμπόρων της Μαύρης Θάλασσας.

Το περιεχόμενο των επιστολών αυτών είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος του εμπορικό, στο σύνολό της όμως η αλληλογραφία του Γρηγόρη Κούππα δεν είναι εμπορική αλληλογραφία: οι επιστολές δεν έχουν σε καμία περίπτωση στόχο την εμπορική πράξη. Δεν βρίσκει κανείς εδώ ούτε μία επιστολή προς τα αφεντικά του, που ασφαλώς θα επικοινωνούσαν με τους κατά τόπους υπαλλήλους με τον τηλεγράφο, κατά την πρακτική της εποχής, προκειμένου να τους κοινοποιούν εντολές για τις τιμές και τις ποσότητες των αγοραζόμενων σιτηρών. Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με την προσωπική αλληλογραφία ενός από τους πρωταγωνιστές της διεξαγωγής του εμπορίου των γεννημάτων στη Μαύρη Θάλασσα. Η ιδιαιτερότητα αυτή είναι καθοριστική, αφού εδώ το εμπορικό υποκείμενο («αυτοεικονογραφείται»),⁵ κατά τρόπο πανοραμικό, αποκαλύπτοντας με την ίδια

3. Αν και η μορφή της μεταξύ τους συνεργασίας δεν μας είναι γνωστή, μοιάζει πιθανό ο Pelaggatti να δρούσε ως ανεπίσημος αντιπρόσωπος του οίκου Σεβαστόπουλου στη Μαριούπολη, ένα είδος εξωτερικού συνεργάτη, που παράλληλα με τις δικές του εμπορικές υποθέσεις ρύθμιζε την άφιξη από την ενδοχώρα και τη φόρτωση των σιτηρών της εταιρείας στα καράβια που θα τα μετέφεραν στη Δυτική Ευρώπη.

4. Ε.Α.Ι.Α., Αρχείο Κούππα, 1863-1883. Πρόκειται για σειρά πρόχειρων τετραδίων με σχέδια των επιστολών που στέλνει ο Γρηγόρης Κούππας. Οι απαντήσεις των παραληπτών δεν σώζονται, σε πολλές περιπτώσεις όμως μπορούμε να τις φανταστούμε, εκμεταλλευόμενοι τις σχετικές αναφορές του αποστολέα. Χωρίς χρονολογικά κενά, το υπάρχον υλικό μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε από κοντά την προσωπική διαδρομή του Γρηγόρη Κούππα κατά την εικοσαετία που οριοθετούν οι ακραίες ημερομηνίες 8/12/1863 και 22/6/1883. Παράλληλα, οι περιστασιακές αναφορές του επιστολογράφου σε προγενέστερα γεγονότα μας επιτρέπουν τη μερική ανασύνθεση της ιστορίας της οικογένειας κατά την αμέσως προηγούμενη περίοδο. Να σημειώσουμε ακόμη ότι στα αποσπάσματα που παραθέτουμε στη συνέχεια έχει τηρηθεί η αρχική ορθογραφία του επιστολογράφου, με τα όποια λάθη, και έχουν γίνει μόνο κάποιες απαραίτητες αλλαγές στη στίξη (ο Γρηγόρης Κούππας χρησιμοποίησε αποκλειστικά σχεδόν άνω τελείες, και αυτές με φειδώ) και η μεταγραφή σε μονοτονικό.

5. Β. Κρεμμυδάς, «Τιμιώταται κυρ Κόστα, ασπάζομαι αδελφικώς. Η αλληλογραφία

αφηγηματική ζωντάνια πρακτικές του εμπορίου, αλλά και νοοτροπίες και ιδεολογήματα που συνθέτουν την ταυτότητά του. Στον εντοπισμό των ιδεολογικών ρευμάτων που διαμόρφωσαν τον Γρηγόρη Κούππα κατά την πολύχρονη παραμονή του στη Νότια Ρωσία θα επιμείνουμε στη συνέχεια, σε μια απόπειρα να σκιαγραφήσουμε το ιδεολογικό πορτρέτο ενός Έλληνα της Διασποράς στο σταυροδρόμι των διεθνών εμπορικών συναλλαγών.

Η εικοσαετία που καλύπτουν οι επιστολές του Γρηγόρη Κούππα είναι περίοδος σημαντικών ανακατατάξεων για τη Ρωσία.⁶ Τη δεκαετία του 1860, ο απόηχος της ήττας στην Κριμαία ήταν ακόμη αισθητός: Η Ρωσία είχε πολεμήσει στην Κριμαία (1853-1856) με το μεγαλύτερο στρατό ξηράς της Ευρώπης· ο πληθυσμός της ήταν μεγαλύτερος από της Αγγλίας και της Γαλλίας μαζί· παρά όλα αυτά, δεν είχε κατορθώσει να υπερασπίσει τα εδάφη της από την επίθεση των Συμμάχων. Η σκιά της ήττας βάραινε επί χρόνια τους Ρώσους, καταδεικνύοντας την ανεπάρκεια του στρατιωτικού εξοπλισμού τους, του δικτύου μεταφορών, αλλά και την οικονομική καθυστέρηση της Ρωσίας σε σύγκριση με τις εκβιομηχανισμένες δυτικές τους αντιπάλους: την Αγγλία και τη Γαλλία.

Όταν προς τα τέλη του πολέμου, το 1855, πέθανε ο τσάρος Νικόλαος Α', πρώτο μέλημα του πρωτότοκου γιου και διαδόχου του Αλέξανδρου Β' ήταν να αναζητήσει τη λιγότερο ταπεινωτική για τη Ρωσία έξοδο από τον πόλεμο. Με τη Συνθήκη των Παρισίων (30 Μαρτίου 1856) η Ρωσία έχασε το δικαίωμα να διατηρεί ναυτικές βάσεις ή πολεμικό στόλο στη Μαύρη Θάλασσα και η τεράστια ρωσική ακτή της Μαύρης Θάλασσας έμεινε απροστάτευτη απέναντι σε πειρατικές ή άλλες επιδρομές. Στο μανιφέστο με το οποίο ανακοίνωνε το τέλος του πολέμου, ο νέος τσάρος Αλέξανδρος Β' υποσχόταν γενική μεταρρύθμιση. Η εξαγγελία έγινε δεκτή με ικανοποίηση από το λαό: Παράλληλα με τον εκσυγχρονισμό στην οικονομία, πολλοί Ρώσοι διανοούμενοι έλπιζαν σε άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, ένα είδος αναμόρφωσης του πολιτεύματος σε λιγότερο απολυταρχική βάση, με παραχώρηση κάποιων ελευθεριών στα πανεπιστήμια, τα σχολεία και τον Τύπο.

Η Ρωσία της εποχής αυτής είναι η Ρωσία του Πούσκιν, του Γκόγκολ, του Ντοστογιέφσκι. Το βαθιά ουμανιστικό πνεύμα που διέπνεε το έργο τους, εξέφραζε το γενικότερο αίτημα για κοινωνική μεταρρύθμιση, με κεντρικό ζητούμενο την κατάργηση της δουλείας. Την εποχή εκείνη υπήρχαν στη Ρωσία πάνω από είκοσι εκατομμύρια δούλοι, ιδιοκτησία 100.000 περίπου πομέσικων (Ρώσων μεγαλογαιοκτημόνων). Ορισμένοι ανήκαν σε θρησκευτικά ιδρύματα,

ως απόλυτο εργαλείο της εμπορικής πράξης (1800-1850)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 8 (2006). Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνική Επιστολογραφία (16ος-19ος αι.), Αθήνα, 20-21 Μαρτίου 2003, σ. 318.

6. P. Pascal, *Histoire de la Russie, des origines à 1917*, Que sais-je, PUF, 1946.

κάποιοι άλλοι απευθείας στον τσάρο. Για τους μεταρρυθμιστές, μεγάλο βάρος δόθηκε στο συγκεκριμένο ζήτημα, και με τις ρυθμίσεις του για απελευθέρωση των δούλων, ο Αλέξανδρος Β΄ έμεινε στην συλλογική μνήμη ως «τσάρος ελευθερωτής». Η μεταρρύθμιση ήταν όμως στην πραγματικότητα τριπλή, αγροτική, πολιτική και δικαστική, και κάλυπτε τους περισσότερους από τους τομείς του δημόσιου βίου,⁷ σε μια προσπάθεια ριζικής μεταβολής των παραδοσιακών πολιτικών δομών της αυτοκρατορίας και σύγκλισης προς τα φιλελεύθερα καθεστώτα της βορειοδυτικής Ευρώπης.

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια υπήρξε σύντομη και έμεινε ουσιαστικά ανολοκλήρωτη, αφού η επανάσταση στην Πολωνία, το 1863 με 1864 κιάλας, σηματοδότησε νέα μεταστροφή του τσάρου προς ένα πιο παραδοσιακό και αυταρχικό μοντέλο διοίκησης. Με τη μεταστροφή αυτή προς τον αυτοκρατορικό δεσποτισμό, κατά τα μέσα της δεκαετίας, αρχίζει ουσιαστικά για τους κατοίκους της Ρωσικής αυτοκρατορίας μια νέα εποχή, με αυστηρότερα μέτρα καταστολής και περιορισμό των ελευθεριών στο όνομα του «εκρωσισμού» του συνόλου των υπηκόων. Τα μέτρα αυτά μοιάζει να επηρέασαν βαθιά τις ούτως ή άλλως λεπτές ισορροπίες στις πολυεθνικές κοινωνίες των λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας, δημιουργώντας, κατά τις επόμενες δεκαετίες, κλίμα αρνητικό και για τους Έλληνες.⁸

Άνθρωπος μάλλον μοναχικός από ιδιοσυγκρασία ο Γρηγόρης Κούππας, ήταν εντούτοις ανοιχτός στο κοσμοπολίτικο κλίμα της Οδησού και παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τα τεκταινόμενα στην πολυεθνική κοινωνία της πόλης. Γνωρίζοντας καλά τόσο τη γαλλική όσο και τη ρωσική γλώσσα, ο Γρηγόρης Κούππας ήταν μανιώδης αναγνώστης με ευρύ πεδίο ενδιαφερόντων: «Εξάκολουθώ να ζω εις την ευάερον μεν, πλην μονότονον Μολδοβάνκκα», έγραφε στον

7. Η μεταρρύθμιση στη δημόσια διοίκηση άγγιξε ακόμη και το παραδοσιακό μοντέλο κεντρικής εξουσίας: Το 1864, ιδρύθηκε το *zemstvo*, τοπικό όργανο με αντιπροσωπεία από γαιοκτήμονες και χωρικούς, που ρύθμιζε, στις αγροτικές περιοχές, θέματα εκπαίδευσης, ιατρικής περίθαλψης, ασφάλειας, συντήρησης του τοπικού οδικού δικτύου και ασκούσε έλεγχο στα κατά τόπους αποθέματα τροφίμων. Την ίδια χρονιά, έγινε και η μεταρρύθμιση στη δικαιοσύνη, με γενική κατευθυντήριο την ισονομία. Στο στρατό, η θητεία μειώθηκε από είκοσι πέντε χρόνια σε έξι, με συμμετοχή όλων των τάξεων στην κλήρωση. Απαγορεύτηκαν οι σωματικές τιμωρίες στο στρατό και έγινε υποχρεωτική η βασική εκπαίδευση στο πλαίσιο της θητείας. Στον τομέα της βιομηχανίας, που έκανε τότε τα πρώτα της βήματα, ιδρύθηκε ειδικός φορέας για τη βιομηχανική ανάπτυξη, ενώ έμφαση δόθηκε στην ταχεία ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου. Τα μέτρα έφεραν αποτέλεσμα και τις επόμενες δεκαετίες γιγαντώθηκε η βιομηχανία κωκ, σιδήρου και ατσαλιού της Μόσχας και της Πετρούπολης.

8. Για την περίοδο αυτή της ρωσικής ιστορίας βλ. S. Berstein P Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 2, *Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 215. Βλ. επίσης το πολύ παλαιότερο Maxime Petit (επιμ.), *Histoire Générale des Peuples*, τ. 3, Παρίσι 1929, σ. 188.

παιδικό φίλο του Ιωάννη Χατζηγιαννάκη, όταν με τα χρόνια άρχισε να νιώθει βαριά την απομόνωση των παρυφών της Οδησού. «Τον χειμώνα μάλιστα εμπορώ να είπω ότι ζω εις αληθές μοναστήριον. Μόνη μου διασκέδασις είναι η ανάγνωσις. Δια τούτο, φίλε, θα σε επιφορτίσω και με άλλην παραγγελίαν βιβλίων τινών...».⁹ Παράλληλα, φρόντιζε να παρακολουθεί τη διεθνή επικαιρότητα, για την οποία ενημερωνόταν από ελληνικές εφημερίδες, πιθανότατα της Κωνσταντινούπολης, αλλά και από ξενόγλωσσες, γαλλικές και ρωσικές:¹⁰ «Δεν ηξεύρω, πάτερ, πώς κρίνετε αυτού τα πράγματα της Κρήτης», έγραφε στις 17 Δεκεμβρίου 1866, με αφορμή τα γεγονότα της Κρητικής Επανάστασης του 1866-1869. «Ημείς εδώ τα θεωρούμεν πολύ σπουδαία και νομίζομεν αναπόφευκτον την άνοιξιν τον μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας πόλεμον. Εάν δε ούτος συμβή, ημείς ως υπήκοοι Έλληνες θ'αναγκασθώμεν ν'αναχωρήσωμεν εκ της Τουρκίας [εννοεί τη Μυτιλήνη όπου βρίσκεται ο πατέρας του]. Μοι φαίνεται λοιπόν καλλήτερα ν' αναχωρήσωμεν πριν με την ησυχίαν μας». Μέσα από το σχολιασμό των τοπικών και των διεθνών γεγονότων διαγράφεται το πορτρέτο ενός ανθρώπου συνειδητοποιημένου, συμμετόχου στις εξελίξεις που σημάδεψαν την εποχή του. Αν και δυνάμει μόνο κοσμοπολίτης, όχι τόσο λόγω της κοινωνικής του θέσης όσο λόγω του «κλειστού» του χαρακτήρα, ο Γρηγόρης Κούππας ως ιστορικό υποκείμενο δεν εμφανίζεται εγκλωβισμένος στο μικρόκοσμο του σιτεμπορίου της Μαύρης Θάλασσας. Σε συνεχή συνδιαλλαγή με τον ιστορικό

9. Πρόκειται εδώ για τα βιβλία *Το σύμπαν υπό Ραπτάρχου* (έργο του Φλαμαριόν, διασκευή Ι.Μ. Ραπτάρχη, Κωνσταντινούπολη 1866) και *Λόγοι εν Αίθραις*, του Δομνίκου Μακωσλάνδου, Αθήνα 1867. Βλ. σχετικά επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 25 Σεπτεμβρίου 1868, προς το φίλο του Ιωάννη Χατζηγιαννάκη στη Μυτιλήνη. Περισσότερα για τα δύο αυτά εκλαϊκευμένα επιστημονικά συγγράμματα (προς χρήσιν της νεολαίας και παντός φιλοπεριεργού αναγνώστου), στο Χ. Λούκος (επιμ.), *Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως, Κατάλογος*, Έκδοση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ερμούπολεως/ΕΜΝΕ, Ερμούπολη 2003, σ. 292-293. Ο Γρηγόρης Κούππας ήταν επίσης συνδρομητής στα περιοδικά *Κλειώ* (Λειψία) και *Πανδώρα* (Αθήνα) αλλά και στα *Μύρια Όσα* (Παρίσι) (επιστολές του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 10 Οκτωβρίου 1868, προς τον Κωνσταντίνο [Καλλέργη] στο Γέισκ και προς τον κύριον Συντάκτην των Μυρίων Όσων), 28 Ιουνίου 1869, χωρίς τόπο). Ο φίλος, συνάδελφος και αλληλογράφος του Κωνσταντίνος Καλλέργης ήταν συνδρομητής στη σατυρική εφημερίδα *Το Φως*, στην οποία γράφτηκε και ο ίδιος ο Γρηγόρης Κούππας συνδρομητής (επιστολή από την Οδησό, 28 Ιουνίου 1869, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ). Σε επιστολή με ημερομηνία 21 Μαρτίου 1869 ο Γρηγόρης Κούππας μήνυε στον αδελφό του Αχιλλέα, στην Αθήνα, να τον γράψει συνδρομητή στην *Πανδώρα*, αλλά να φροντίσει να φτάνουν τα τεύχη σε γνωστό του έμπορο στην Οδησό και όχι στα γραφεία της εταιρείας των αδελφών Σεβαστόπουλων.

10. Το 1869, με αφορμή το τέλος της επανάστασης στην Κρήτη, γράφει στον Κωνσταντίνο Καλλέργη: «Ερυθρώ αναγιγνώσκων τα περί Ελλάδος άρθρα των ξένων εφημερίδων! Πόσο χείρονται οι εχθροί μας!» (επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 21 Μαρτίου 1869, προς τον φίλο του Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ).

χρόνο και τόπο, παρακολουθεί τη ροή των σύγχρονών του γεγονότων, σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, με ματιά διαιρητική, ενίοτε κριτική.

Παρά τη μακρόχρονη παραμονή του στη Ρωσία, ο Γρηγόρης Κούππας θεωρούσε προσωπική του πατρίδα την τουρκοκρατούμενη Μυτιλήνη όπου είχε γεννηθεί και μεγαλώσει, και οι αναφορές του σε αυτή έχουν ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση. Από την άλλη πλευρά, το νεοελληνικό κράτος, το οποίο γνώριζε ελάχιστα, λειτουργούσε στο συμβολικό επίπεδο ως φυσικός χώρος προέλευσης αλλά και υποδοχής του ελληνισμού της διασποράς, κεντρικό σημείο αναφοράς για τη διαμόρφωση μιας ιδιάζουσας, αλλά ισχυρής εθνικής συνείδησης στο πλαίσιο του αλυτρωτισμού. Ο Γρηγόρης Κούππας παρακολουθεί με ζωηρό ενδιαφέρον τις εκεί πολιτικές εξελίξεις, τις σχολιάζει σε επιστολές προς φίλους και γνωστούς και, σε σύντομη επίσκεψή του στην Αθήνα, φροντίζει να παρακολουθήσει και μία συνεδρίαση της Βουλής.¹¹ Όταν, με την ένωση της Επτανήσου το 1864, ανακοινώθηκε από το προξενείο της Οδησού ότι όσοι είχαν επτανησιακή καταγωγή μπορούσαν να λάβουν την ελληνική υπηκοότητα, ξέσπασε σε μία σπάνιου λυρισμού εκδήλωση ενθουσιασμού: «Είμαι Έλλην!», έγραφε. «Πόση χαρά έλαβον, φίλτατε, την 16 Ιουνίου ότε έμαθον ότι ο Πρόξενος εδημοσίευσεν τη 5 ιδίου ότι ενωθείσης τελείως της Επτανήσου μετά της μητρός Ελλάδος, οι Έωνες δύνανται να λαμβάνωσι ελληνικά διαβατήρια! Εάν είχαν πτέρυγας ήθελα πετάξει ταχέως προς το προξενείον, όπως ασπασθώ την πολυπόθητον εθνικήν σημαίαν του Πανελληνίου. Τοσούτη είναι η ανυπομονησία μου! [...] Ναι μεν δύναμαι [να περιμένω]», προσθέτει, «αλλ' όσον ακούω την ιεράν φωνήν της κοινής ημών μητρός προσκαλούσαν με υπό την σκέπην της, επί τοσούτον πάλλει η καρδιά μου πώς γρηγορότερον να υπάγω εις την πρόσκλησίν της».¹²

Έλληνας της διασποράς με τη ματιά του στραμμένη προς το νεοελληνικό κράτος, ο Γρηγόρης Κούππας ένιωθε παράλληλα μέλος ενεργό της ελληνικής παροικίας¹³ της Οδησού, και μάλιστα του πυρήνα της, που ήταν το εμπορικό

11. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Αθήνα, 20 Μαρτίου 1877, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ, 20 Μαρτίου 1877.

12. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 2 Ιουλίου 1864, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στη Μαριούπολη. Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο ο Γρηγόρης Κούππας έκανε πράγματι τα χαρτιά του, πολύ περισσότερο αν έλαβε την ελληνική υπηκοότητα. Από τη μία πλευρά δεν αναφέρει στη συνέχεια της αλληλογραφίας τίποτα σχετικά με το θέμα αυτό, από την άλλη είναι βέβαιο ότι για τη διεξαγωγή του εμπορίου στη Μαύρη Θάλασσα ήταν πλέον αδιάφορη η εθνικότητα των εμπόρων που δεν ήταν Ρώσοι.

13. Αλλά όχι και της ελληνικής κοινότητας, αφού όλα δείχνουν ότι ουδέποτε είχε ενεργή συμμετοχή στα κοινά των Ελλήνων της Οδησού. Τον εύστοχο διαχωρισμό δανείστηκα από την Όλγα Κατσαρδή-Hering, «Από την οθωμανική κατάκτηση ως την εδραίωση του νεοελληνικού κράτους», *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος αιώνας*, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 44: «Παοικία και κοινότητα δεν συμπίπτουν, τουλάχιστο όχι υποχρεωτικά. Στην

στοιχείο. Στις επιστολές του, η ταυτότητα των Ελλήνων της Οδησού εκφράζεται μέσα από την αντιπαράθεση προς τις άλλες εθνικές ομάδες της πόλης· κυρίως όμως προς τους Εβραίους, βασικούς ανταγωνιστές των Ελλήνων και στο οικονομικό πεδίο. Στην περίπτωση των Εβραίων, ο εμπορικός ανταγωνισμός οδηγούσε σε σφοδρές κοινωνικές αντιπαραθέσεις και διαμόρφωνε τον ιδιάζοντα αντισημιτισμό της ελληνικής παροικίας.¹⁴ Στις 25 Μαΐου 1865, ο Γρηγόρης Κούππας απευθύνει στον φίλο του Ιωάννη Χατζηγιαννάκη, που βρίσκεται στη Μυτιλήνη, επιστολή που περιλαμβάνει την ακόλουθη ιστορική αναδρομή:

Όπως ενοήσετε καλώς την διήγησήν μου, πρέπει να γνωρίζετε πρώτον ότι το εμπόριον της Οδησού εναπόκειται σχεδόν εις τας χείρας των Εβραίων. Το επάρατον τούτο γένος, το οποίον ο μακαρίτης Αυτοκράτωρ Νικόλαος δικαίως ηθέλησε να αποκλείση εις το εσωτερικόν της Ρωσίας μακράν των χριστιανών, έλαβε τσαούτην ισχύν επί των παραλίων της Μαύρης Θαλάσσης, ώστε ουδεμία πράξις γίνεται άνευ αυτού (και τουλάχιστον εάν δεν ενεφώλευεν εις την καρδίαν του η δολιότης!). Ού μόνον δε εις το εμπόριον αλλά και εις τα πολιτικά εισεχώρησε τόσον, ώστε και αυτός ο Πρίγκηψ Βαραντζόφ, ο Γαλαβάς της πόλεώς μας, έχει συνεργόν του Εβραίον τινά, τοιχοδιώκτην όντα το πρότερον. Κατά τον παρελθόντα Αύγουστον επεσκέψατο την πόλιν ο αντάδελφος του Αυτοκράτορος Μέγας Δουξ Μιχαήλ και επισκεπτόμενος κατά την συνήθειαν τα διάφορα δημόσια καταστήματα της πόλεως, ήλθε και εις την Δούμαν, το ανώτατον πολιτικόν αρχείον. Αλλά μόλις εμβάς, εξήλθεν αμέσως με θυμόν, ειδών ότι όλα τα μέλη εισίν Εβραίοι. Επί Νικολάου, το γένος τούτο ήτο πολύ περιορισμένον μη τολμώντες ουδέ εις τα παράθυρα των οικιών των να εξέρχονται εν καιρώ εκκλησιαστικής τινάς παρατάξεως. Ού μόνον αλλά και εις το γελοίον τοις κατήντησε, διατάξας ότι όστις των Εβραίων θέλει να φέρη τα κατά τινα θρησκευτικήν αυτών δεισιδαιμονίαν τσουλούφια πρέπει να πληρώνη δώσιμον ανάλογον της καταστάσεώς του. Και συναγωγήν διέταξε να κτίσωσι όχι κατά τον συνήθη τύπον των, αλλά κατά το σχέδιον χριστιανικών εκκλη-

παροικία ανήκουν όλοι οι Έλληνες που κατοικούν στην πόλη υποδοχής, μόνιμα ή προσωρινά. Μέλη της κοινότητας ή της αδελφότητας αποτελούν μόνο όσοι το επιθυμούν».

14. Σχετικά με το ζήτημα του αντισημιτισμού και του ανταγωνισμού ανάμεσα στο ελληνικό και το εβραϊκό στοιχείο στο πλαίσιο του νεοελληνικού κράτους βλ. Β. Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, Αθήνα 2004 και Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the 15th Century to the End of World War II*, I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1997. Βλ. επίσης *Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια, Πρακτικά Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991*, Αθήνα 1995. Σχετικά με την Εβραϊκή κοινότητα στα Επτάνησα, βλ. Ε. Λιάτα, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η «συκοφαντία για το αίμα» του 1891*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2006.

σιών. Τελευταίον και ολοτελώς ν' αποχωρίση [τους Εβραίους] των χριστιανών ηθέλησε. Αλλ' οι πονηροί Εβραίοι κατώρθωσαν να εφελκώσωσι την εύνοιαν των τότε επισημοτέρων Ελλήνων εμπόρων, οίτινες έστειλαν αναφοράν εις τον Αυτοκράτορα αιτούντες την Α.Μ. όπως αφήση τους Εβραίους διότι άνευ αυτών δεν δυνάμεθα να εκτελούμεν το εμπόρειον. Ύστερον μετεμελήθησαν, αλλά ήτο αργά. Ο δε νυν Αυτοκράτωρ Αλέξανδρος ελευθερώσας τοις σκλάβοις και κυρήξας την ισότητα εις όλους τους υπηκόους άνευ διακρίσεως θρησκευματος ή γένους, έδωσεν επομένως το προνόμιον τούτο και εις τους Εβραίους.

Στην πολυεθνική κοινωνία της Οδησσού, οι Εβραίοι ήταν δεύτεροι πληθυσμιακά μετά τους διάφορους σλαβικούς πληθυσμούς.¹⁵ Οι Εβραίοι της Οδησσού ήταν από τις πρώτες πληθυσμιακές ομάδες που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή και οι περισσότεροι είχαν τη ρωσική υπηκοότητα. Είναι ενδεικτικό, ότι τρία μόλις χρόνια μετά την ίδρυση της πόλης, το 1794, υπήρχε ήδη στην Οδησσό εβραϊκό νεκροταφείο, ενώ κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με το σταδιακό εποίκισμó της περιοχής, ο πληθυσμός τους αυξήθηκε κατακόρυφα. Την περίοδο αυτή, ο τότε τσάρος Νικόλαος Α' είχε πράγματι θεσπίσει μέτρα που υπέβαλλαν τους εβραϊκούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας σε σειρά διακρίσεων και περιορισμών. Ήταν στα 1843, όταν, όπως εξιστορεί ο Γρηγόρης Κούππας, ο πρίγκιπας Βαραντσόφ, διοικητής της περιοχής, (και όχι μόνον οι Έλληνες μεγαλέμποροι, όπως μας λέει), ζήτησε να εξαιρεθεί η πόλη της Οδησσού από τα νέα κυβερνητικά μέτρα που έπλητταν τους αλλοδαπούς Εβραίους, με το σκεπτικό ότι τυχόν αναχώρηση των αυστριακής καταγωγής Εβραίων τραπεζιτών θα διατάρασσε στο σύνολό τους τις επιχειρηματικές δραστηριότητες της πόλης.

Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, κατά την περίοδο των μεγάλων μεταρρυθμίσεων του νέου τσάρου Αλέξανδρου, η χαλάρωση των περιοριστικών μέτρων κατά των Εβραίων οδήγησε σε περαιτέρω αύξηση της επιρροής τους σε όλο το φάσμα των οικονομικών δραστηριοτήτων. Ορισμένοι ελληνικοί οίκοι αποχώρησαν από την πόλη και Εβραίοι έμποροι και τραπεζίτες πήραν τη θέση τους στην τοπική οικονομία. Οι δεκαετίες του 1860 και του 1870, όταν ο Γρηγόρης Κούππας έγραφε τις επιστολές του, ήταν, κατά την P. Herlihy, μια εποχή «σχεδόν χρυσή» για τους Εβραίους της Οδησσού.¹⁶ Το 1863, ο Γάλλος πρόξενος αναφέρει ότι στην Οδησσό είχε κατ' εξαίρεση επιτραπεί στους Εβραίους να

15. Σχετικά με την θέση και των Εβραίων στην Οδησσό, βλ. P. Herlihy, *Odessa, A History, 1794-1914*, Cambridge, Harvard University Press, 1987 και «The Ethnic Composition of the City of Odessa in the Nineteenth Century», *Harvard Ukrainian Studies*, τ. 1, αρ. 1, Μάρτιος 1977.

16. P. Herlihy, *ό.π.*, σ. 66.

εξασκούν ελεύθερο επάγγελμα, και στην πόλη υπήρχαν ήδη κάποιοι Εβραίοι συμβολαιογράφοι. Τα πράγματα έμελλε και πάλι να αντιστραφούν, με την άνοδο του επόμενου τσάρου στην εξουσία στις αρχές της δεκαετίας του 1880, όταν η αποκάλυπτα αντισημιτική στροφή της κυβέρνησης σηματοδότησε και το πρώτο κύμα μαζικής μετανάστευσης των Εβραίων της Ρωσίας, με προορισμό τη Γερμανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ωστόσο, δημογραφικά, η πορεία του εβραϊκού πληθυσμού παρέμεινε σταθερά ανοδική μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα και μάλιστα εις βάρος του χριστιανικού: Έτσι, το 1873, οι Εβραίοι αποτελούσαν το 26,55% του πληθυσμού της Οδησού και το 1897 είχαν αυξηθεί στο 34,41%. Αντίστροφα, οι ορθόδοξοι πληθυσμοί μειώνονταν από 64,79% το 1873 σε 57,46% το 1897.¹⁷ Παρά τις προσπάθειες της τσαρικής εξουσίας για εκρωσισμό του συνόλου του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, η Οδησός εξελισσόταν σε μία πόλη αν όχι εβραϊκή, πάντως με ισχυρότατο το εβραϊκό στοιχείο. Η αύξηση του πληθυσμού των Εβραίων όζυνε περισσότερο τον ανταγωνισμό, τόσο στο οικονομικό, όσο και στο κοινωνικό πεδίο.

Για τους περισσότερους, μεταξύ των οποίων και ο επιστολογράφος μας, η αντιπαράθεση Ελλήνων και Εβραίων στην Οδησός είχε τις ρίζες της στα 1821¹⁸ και στα αιματηρά γεγονότα που συνόδευσαν την κηδεία του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε'. Με τη μεταφορά της σορού του Πατριάρχη από την Κωνσταντινούπολη στην Οδησός, διαδόθηκαν φήμες ότι στην Κωνσταντινούπολη Εβραίοι είχαν περιφέρει ατιμωτικά στους δρόμους το δολοφονημένο Πατριάρχη και στη συνέχεια είχαν πετάξει τη σορό στη θάλασσα. Εξαγριωμένοι οι Έλληνες της Οδησού και άλλοι ορθόδοξοι της πόλης ξέσπασαν σε μαζικές εκδηλώσεις βίας εναντίον των Εβραίων, με καταστροφές σε σπίτια και καταστήματα, αλλά και θύματα. Μερίδα της εβραϊκής πλευράς θεωρεί ότι αυτό ήταν και το πρώτο πογκρόμ στην ιστορία, αν και ο όρος, με την σημερινή του έννοια, άρχισε να διαδίδεται διεθνώς αργότερα, μετά από το νέο κύμα πογκρόμ που εκδηλώθηκε σε διάφορες περιοχές της νοτιοδυτικής Ρωσίας κατά την τριετία 1881-1884.¹⁹

17. *Ο.π.*, σ. 68.

18. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησός, 25 Μαΐου 1865, προς τον φίλο του Ιωάννη Χατζηγιαννάκη στη Μυτιλήνη (πρόκειται για την επιστολή που παραθέσαμε πιο πάνω, με την αναδρομή στις συνθήκες διαβίωσης των Εβραίων της Οδησού). «Προπάντων δε», γράφει, «πειράζουσι [οι Εβραίοι] τους Γραικούς, είτε διότι η Γραική εκκλησία κείται εν τη Εβραϊκή συνοικία, είτε διότι οι Γραικοί τρέφουσι περισσότερον μίσος ή οι Ρώσσοι κατά των Εβραίων, και οι γέροντες Εβραίοι ενθυμούνται ακόμη τας κατά τον ενταφιασμόν του αοιδίμου Πατριάρχου Γρηγορίου Ε' μαστιγώσεις άς υπέστησαν κατ' αυτοκρατορικήν διαταγήν ένεκα των Ελλήνων. Πρώτη δε ρήξις», συνεχίζει, «εγένετο κατά το Πάσχα του 1859 περί την γραικιικήν εκκλησίαν ότε εφρονεύθησαν τρεις Εβραίοι. Έκτοτε φρουρά χωροφυλάκων φυλάττει κατά τας εορτάς τα περίξ των εκκλησιών, εμποδίζουσα την εκείθεν διάβασιν παντός Εβραίου».

19. Αφορμή για τις θηριωδίες της τριετίας 1881-1884 αποτέλεσε η φημολογούμενη

Πάντως, τα γεγονότα του 1821 σηματοδότησαν την έναρξη μιας ταραχώδους συμβίωσης που κατά περιόδους πυροδοτούσε ξεσπάσματα βίας εναντίον των Εβραίων της Οδησού. Παρόμοια γεγονότα συνέβησαν το Πάσχα του 1859²⁰ και ξανά το 1871. Αυτά τα τελευταία περιγράφει με ιδιαίτερη ζωντάνια σε συγγενείς και φίλους ο Γρηγόρης Κούμπας, σε μία από τις μεγαλύτερες, αν όχι τη μεγαλύτερη από τις επιστολές του, την οποία φαίνεται ότι αντέγραψε πολλές φορές, απευθύνοντάς την σε διαφορετικούς παραλήπτες (εδώ προς τον παιδικό του φίλο Γιάννη Χατζηγιαννάκη):

Φίλτατε Ι. Χ' Γιαννάκη

Το φιλοτάραχον γένος των Ιουδαίων δεν άφησεν ημάς να διέλθωμεν εν ειρήνη το Πάσχα, και καθ' ην ώραν σας γράφω η πόλις μας παρουσιάζει οικτρών θέαμα. Ιδού τι συνέβη. Η Ελληνική εκκλησία κείται εν τη Εβραϊκή αγορά και τούτο είναι μέγα λάθος των ιδρυτών αυτής. Η ανάστασις της νυκτός ετελέσθη εν ησυχία, επειδή και εκείνην την ώραν οι Ιουδαίοι ησυχάζουσι.. Δεν ετηρήθη όμως η αυτή ησυχία και εν τη δευτέρα αναστάσει. Το προαύλιο της εκκλησίας έγγεμε ναυτών οίτινες κατά την συνήθεια επυροβόλουν. Ο πυροβολισμός αρέσκει εν γένει εις τον όχλον. Και ο Εβραϊκός όχλος κατά συνέπειαν συσσωρεύεται περί την Ελληνικήν εκκλησίαν, καθ' ότι εις τας Ρωσσικάς εκκλησίας δεν συνηθίζεται ο πυροβολισμός. Δεν ήθελε δε συμβή τίποτε αν οι Εβραίοι ίσταντο μετά του απαιτουμένου σεβασμού. Αλλ' ούτοι φιλοτάραχοι όντες, οι δε Γραικοί ενερεθίστοι έρχονται ευκόλως εις ρήξιν ως τούτο πολλάκις συνέβη, πάντοτε όμως περιορισθή

συμμετοχή Εβραίων στη δολοφονία του τσάρου Αλέξανδρου Β' το 1881 (στα γεγονότα αυτά θα αναφερθούμε και στη συνέχεια). Ορισμένοι είχαν κατηγορήσει τον Τύπο για δημιουργία εντυπώσεων σχετικά με την ανάμειξη των Εβραίων στη δολοφονία. Ωστόσο, οι οικονομικές ισορροπίες σε τοπικό επίπεδο μοιάζει να ήταν εκείνες που πυροδοτούσαν τις ταραχές. Στις αρχές του 20ού αιώνα, ακολούθησαν χειρότερα πογκρόμ, μεταξύ 1903 και 1906. Το 1905 στην Οδησό σκοτώθηκαν 299 Εβραίοι, μεταξύ των οποίων παιδιά και ηλικιωμένοι. Το κύμα βίας εξαπλώθηκε σε όλη την πόλη και στα προάστια, κυρίως στο προάστιο Μολδοβάνκα. Επί τρία μερόνυχτα, το πλήθος, στο οποίο συμμετείχαν και αγρότες των γύρω περιοχών, λεηλατούσε μαγαζιά, κατέστρεφε σπίτια και έσφαζε, εκμεταλλευόμενο το καθεστώς ατιμωρησίας που του εξασφάλιζε η ανοικτά αντισημιτική στάση της κεντρικής εξουσίας. Την περίοδο αυτή καλλιεργήθηκε μεταξύ των Εβραίων των περιοχών αυτών η αίσθηση ότι τα πογκρόμ ήταν αποτέλεσμα κεντρικού σχεδιασμού και οργάνωσης με συμμετοχή ακόμη και κυβερνητικών παραγόντων. Πολλοί ήταν αυτοί που πίστευαν σε ανάμειξη της τσαρικής μυστικής υπηρεσίας, της okhrana. Στόχος, η μεταφορά της λαϊκής δυσανεκτικότητας από την κυβέρνηση προς τους Εβραίους, που χρησίμευαν έτσι ως αποδιοπομπαίοι τράγοι. Την αίσθηση αυτή ενίσχυσαν με τη μορφή και τη διάρκεια τους τα πογκρόμ των αρχών του 20ού αιώνα, μέχρι που, πρόσφατα πλέον, αμφισβητήθηκε σοβαρά από ιστορικούς, που δεν μπόρεσαν να εντοπίσουν καμία ένδειξη για κεντρικό σχεδιασμό ή ανάμειξη των μυστικών υπηρεσιών στα αυτοκρατορικά αρχεία.

20. Βλ. και την προηγούμενη υποσημείωση.

το κακόν εις ξυλοκοπήματα περίξ της εκκλησίας. Το εφετειόν όμως κίνημα είναι πρωτοφανές εν Ρωσσία. Το κακόν ήρχισεν εκ των συνήθων ρήξεων μεταξύ Γραικών και Εβραίων. Οι Εβραίοι κατά την συνήθειάν των επροσκάλεσαν εις βοήθειαν την αστυνομίαν. Αύτη αντί να διασκορπίσει τους Εβραίους ηθέλησε να λάβη τα όπλα των Γραικών και να κλείση τας θύρας του προαυλίου πολιορκούσα τρόπον τινά τους Γραικούς εντός του ναού. Ούτοι ερεθισθέντες εντεύθεν ήλθον εις ρήξιν μετά της αστυνομίας αρχίσαντες να ξυλοκοπώσι τους στρατιώτας κατασυντρίψαντες και την σπάθην ενός αξιωματικού όστις ετόλμησε να ξασπαθώση. Επί τέλους εις των ευφρονοούντων Ελλήνων ωμίλησεν εις τον αρχηγόν ότι αντί να περιωρίζη τους Γραικούς κάλλιον να διασκορπίση τους Εβραίους οίτινες ουδέν έχουσι να στέκωνται περίξ της εκκλησίας, καθότι και οι Γραικοί δεν συνάζονται περίξ των συναγωγών όταν ούτοι έχουσιν εορτάς. Τότε έδωσεν διαταγήν να διασκορπίσωσιν αυτούς. — Δια της μάστιγος; ηρώτησεν ο στρατιώτης. — Όχι, απεκρίνετο εκείνος. Έτρεξε λοιπόν καλπάζων κατ' αυτών και τους διεσκόρπισεν εκ του ενός μέρους, αλλ' ούτοι συναθροίζοντο εκ του ετέρου. Ώστε άρχισεν είδος τι τυφλόμυγας. Εν ώ αν μετεχειρίζοντο την μάστιγα, οι Εβραίοι φοβούμενοι φύσει το ξύλον ήθελον αποχωρήσει. Οι δε Ρώσσοι βλέποντες την υπέρ των Εβραίων στοργήν της Αστυνομίας ής ο σταλείς αξιωματικός φαίνεται δωροδοκηθείς υπ' αυτών, ήρχισαν να επεμβαίνωσιν ενεργώς εις την πάλην, εις τρόπον ώστε ο αρχηγός διέταξε την σύλληψιν δύο εξ αυτών αλλ' οι Γραικοί αφήρπασαν αυτούς εκ των χειρών των στρατιωτών λέγοντες ή όλους μας συλλάβατε ή ουδένα. Τέλος επήλθε νύξ και η πάλη διεκόπη χωρίς να κατεννασθή. Όθεν τη επαύριον Δευτέραν ήρχισεν αήθις μάλλον σφοδροτέρα, ώστε η αστυνομία ηγαγκάσθη να στείλη αντλιαν αλλ' αύτη μάλλον ηρέθισε τον όχλον διότι το ύδωρ ερίπτετο ως επί το πλείστον επί των εν τω προαυλίω του ναού. Ότε δε εθραύσθη ο επί της θύρας σταυρός άδηλον μεν υπό τινος αλλά φυσικώ τω λόγω αποδοθείς τοις Εβραίοις ο αναβρασμός έφθασεν εις το έπακρον και ο όχλος έπεσεν μανιωδώς κατά των Εβραίων, συνέτριψε τα παράθυρα των περίξ οικιών και διαιρεθείς καθ' ομάδας διεσκορπίσθη καθ' όλας τας οδούς της πόλεως συντρίβων τα παράθυρα των Εβραϊκών οικιών από του κατωτέρου μέχρι του 3ου και 4ου πατώματος εις τρόπον ώστε οι χριστιανοί ηγαγκάσθησαν να θέσωσιν εις όλα τα παράθυρα των οικιών των εικόνας και σταυρούς προς διάκρισιν. Ούτως η πόλη άπασα μετεβλήθη εις απέραντον εικονοστάσιον το δε εσπέρας έθεσαν προ των εικόνων και κανδήλας, ώστε έγεινεν είδος τι φωτοχυσίας. Η δε αστυνομία περιεφέρετο τας οδούς χάσκουσα μη θέλουσα ή μη δυναμένη να καταστείλη την ταραχήν. Ένεκεν τούτου τη επαύριον Τρίτην ο καταστρέφων όχλος εγένετο θρασύτερος και πολυπληθέστερος. Εισήρχετο εις τας οικίας κατεσύντριβε διεσκόρπιζε και ελεηλάτει τα εν αυταίς. Έβλεπε τις εκ των παραθύρων ριπτόμενα φόρτε πιάνα, τραπέζας, καθέδρας, ασημικά, χρήματα κλπ. τα οποία έτεροι εν ταις οδοίς κατεσύντριβον. Τα παντοπωλεία,

ρακοπωλεία, ωρολογοποιεία, πλούσια μαγαζιά ρουχικών και άλλων πολυτίμων πραγμάτων διηρπάγησαν, οι συναγωγαί κατεσπιντρίβησαν. Εκ των Ιουδαίων ουδείς εφάνητο. Πάντες εκρόβησαν και αλοίμονον εάν τις παρουσιάζετο! Και την ημέραν ταύτην η Αστυνομία έχασκεν επίσης. Επί τσοσούτον δε θάρρος έφθασεν ο όχλος ώστε ήκουσα τινά εκ των ταραξιών να λέγη εις αρχηγόν τινά κοζακικού τάγματος επιπλήττονα αυτόν «Ημείς δεν έχομεν χρήματα να σας δωροδοκώμεν ως οι Εβραίοι αλλ' έχομεν χείρας και σας κτυπώμεν εάν τους υπερασπίξεσθε». Άλλοι εσύρζαν κατά τάγματος στρατιωτών επεμβαίνοντος υπέρ της τάξεως. Και οι ανώτεροι δε πολιτικοί και στρατιωτικοί άρχοντες περιεφέροντο μετά φαινομένης απαθείας ορώντες τας προ των οφθαλμών των γενομένης ταραχάς. Εν τούτοις έν τισι μέρεσι οι στρατιώται επεμβήκαν ενεργέστερον υπέρ της τάξεως πληγώσαντες τινάς και φονεύσαντες ένα. Τον φονευθέντα ο όχλος έφερεν και έρριψεν προ του παλατίου του Γενικού Διοικητού κραυγάζων κατ' αυτού ότι φονεύει υπέρ των Εβραίων Ρώσσοις. Μετά το συμβάν τούτο ο Γενικός Διοικητής φοβηθείς έθεσε προ του παλατίου 2 τηλεβόλα και λόχον στρατιωτών. Η λεηλεσία εξηκολούθησε και δι' όλης της νυκτός. Τη δε επαύριον Τετάρτην η πόλις κατελήφθη υπό στρατιωτών ελθόντων εκ του εσωτερικού. Ετοιχοκολλήθη διακήρηξις του πολιτάρχου διαλαμβάνουσα ότι ο στρατός διετάχθη να πυροβολήση κατά των ταραξιών, απαγορεύουσα τας συναθροίσεις, την εν τους εξώστας και τα παράθυρα εμφάνισιν των περιέργων. Προς τούτοις η αστυνομία ήρχισε να συλλαμβάνη τους ταραξίας τους οποίους έφερεν ενώπιον δικαστηρίων ιδρυθέντων εις διαφόρους πλατείας της πόλεως. Εκεί δε μετά βραχείαν ανάκρισιν εραβδίζοντο. Οι δε Εβραίοι ήρχισαν να αναφαίνωνται πάλιν θρηνηολογούντες τας συμφοράς των και καταρρώμενοι την διοίκησιν ήτις ένεκεν της... αγνώω πώς να την ονομάσω... επέτρεψε τα τοιαύτα εν ώ ηδύνατο να προλάβη το κακόν εν αυτή τη γενέσει του. Εκτός δε των ραβδισθέντων συνελήφθησαν και εφυλακίσθησαν υπέρ τους χιλίους, τους οποίους, λέγεται, θα δικάση στρατιωτικών δικαστήριον. Την Πέμπτην η ησυχία ήτο πλήρης. Οι ραβδισμοί έπανσαν. Αλλά κοζάκοι έφιπποι διατρέχοντες την πόλιν διεσκορπίζον και τας παραμικράς συναθροίσεις, εν ώ η Αστυνομία ωδηγουμένη υφ' Εβραίων διέτρεχεν αναζητούσα τα κλαπέντα πράγματα. Εντεύθεν οι Εβραίοι ύψωσαν την οφρύν των, αλλ' αυτή την συνέστειλεν ραβδίσασα πολλούς εξ αυτών ψευδώς καταγγειλαντας. Η έρευνα εξακολουθεί και πολλά θα ευρεθώσι. Αλλ' άρα γε θα τ' αφήσωσιν ακέραια οι φαγάδες της Αστυνομίας; Συνέβησαν δε και πολλά κωμικοτραγικά επεισόδια, αλλά πού να τα γράφη τις όλα! Εν μόνον διηγούμαι καθ' ό τα εχρειάσθηκα σπονδαίως. Η αστυνομία έκλεισε τον λιμένα όπως μην εξέλθωσιν οι ναύται. Αλλ' ούτοι την Τετάρτην πρωίαν εστασίασαν ζητούντες δια της βίας να εξέλθωσι. Επί της εις τον λιμένα αγωγής οδού συσσωρεύθη πλήθος λαού πάσης τάξεως και ηλικίας. Αλλ' αμέσως κατά του πλήθους εστήθη τηλεβόλον και τότε ο λαός φύγε πού φύγε. Την φυγήν

υπεστήριξε και λόχος στρατιωτών προτάτων την λόγχην. Έτυχον μεταξύ της τελευταίας σειράς των φευγόντων της αμέσως προ των στρατιωτών. Εις στενόν τι μέρος, τον όχλου βραδυπορούντος ησθάνθην όπισθέν μου την αιχμήν της λόγχης. Μέχρις ού εξήλθομεν εις ανοικτόν μέρος ήμην εναγώνιος. Η παραμικρά τυχαία οπισθοχώρησις του όχλου ήθελε με ρίψη επί των λογχών καθότι οι στρατιώται αν και δεν ελόγχιζον δεν οπισθοχώρουσιν όμως. Διαφνών τον κίνδυνον και αναγνώσας την τότε τοιχοκολληθείσαν προκήρυξιν ανεχώρησα οίκαδε. Απερχόμενος εστάθην εν τι των εν υπαίθρω δικαστηρίων καθ' ήν ώραν εράβδιζον [και είδον] κύριον τινά Ρώσσον δείξαντα μεγάλην περιέργειαν να μάθη τι γίνεται αυτού και απορήσαντα επί τω ακούσματι ότι ραβδίζωσι ανθρώπους αφού ο Αυτοκράτωρ δια Ουκαζίου απηγόρευσε τον ραβδισμόν. Αλλά τοιαύτα τα αποτελέσματα των απολύτων κυβερνήσεων. Αφού άφησαν τον λαόν ελεύθερον εις τας αταξίας, έπειτα τον τιμωρούσι. Το ζήτημα εισέτι δεν ετελείωσε και να είδωμεν τι αποτέλεσμα θα φέρη. Κατά πάντα πταίει η διοίκησις αλλ' αυτή ζητή να απομακρύνη αφ' εαυτής την ευθύνην. Παρουσίαξη τον λαόν ως θρησκομανή ενώ ο λαός μισεί τους Εβραίους ένεκα των καταχρήσεων αυτών. Μόνοι οι πολιτικός θέσεις κατέχοντες αγαπώσιν αυτούς διότι μέρος των καταχρήσεων εισέρχεται εις τα θηλάκια αυτών [...].²¹

Πέρα από την αξία τους ως μαρτυρίες, οι δέκα συνολικά χειρόγραφες σελίδες της επιστολής φωτίζουν την ταυτότητα του επιστολογράφου. Στα ερωτήματα για το ποιός ήταν ο Γρηγόρης Κούππας, ποιά ήταν η θέση του στην κοινωνία της Οδησού, μας απαντά έμμεσα ο ίδιος, μέσα στη ροή της εξιστόρησης των γεγονότων που αναμφίβολα τον σημάδεψαν. Ομοιότητες και ετερότητες αναδεικνύουν το Εγώ, που ορίζεται σε αντιδιαστολή προς το Άλλο, το διαφορετικό. Έτσι, στην πρώτη σκηνή της αφήγησης, εκείνη που εκτυλίσσεται στην εκκλησία, παρευρίσκονται, κατά τον επιστολογράφο μας, οι Εβραίοι, οι Ρώσοι και οι Γραικοί. Ούτε σε αυτούς τους τελευταίους δεν συγκαταλέγει ο Γρηγόρης Κούππας τον εαυτό του. Ίσως επειδή οι Γραικοί είναι εδώ «ευερέθιστοι» και «έρχονται ευκόλως εις ρήξιν» και αναμφίβολα συμμετέχουν, λίγο αργότερα, στην ομάδα που προκαλεί τις ταραχές, τον «όχλο», ή τους «ταραξίες», που

21. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 11 Απριλίου 1871, προς τον Ι. Χατζηγιαννάκη στη Μυτιλήνη. Στη συνέχεια της επιστολής αυτής ο επιστολογράφος αναφέρεται στα γεγονότα του Σαββάτου μετά το Πάσχα, όποτε ακολούθησε με χιλιάδες κόσμου την πομπή που συνόδευσε το λείψανο του Πατριάρχη στο ατμόπλοιο *Βυζάντιον* που επρόκειτο να το μεταφέρει στην Ελλάδα, στο πλαίσιο του εορτασμού των πενήντα χρόνων από την Επανάσταση. Στα γεγονότα αυτά αναφέρεται εκτενέστερα ο Χ. Εξερτζόγλου στο «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001) 161-166. Στο ίδιο υπάρχει και σύντομη αναφορά στα γεγονότα του Πάσχα του 1871.

είναι, στο πλαίσιο πάντα της αφήγησης, μια ομάδα χωρίς εθνικότητα. Κρατώντας απόσταση από τα γεγονότα, θέτοντας τον εαυτό του σε θέση παρατηρητή, ο Γρηγόρης Κούππας αποφεύγει να ταυτιστεί με οποιαδήποτε εθνική ομάδα. Στη συνέχεια της αφήγησης δεν θα διστάσει να ενταχθεί σε άλλου τύπου, κοινωνικές, κατηγοριοποιήσεις: στην τελευταία σκηνή της μακροσκελούς αφήγησης, εκείνη που εκτυλίσσεται στα πέριξ του λιμανιού, ο Γρηγόρης Κούππας με άνεση, καθώς φαίνεται, τοποθετεί τον εαυτό του στην τελευταία σειρά εκείνου που αποκαλεί (πλήθος λαού) και μάλιστα (πάσης τάξεως και ηλικίας), ή, λίγο πιο κάτω, απλώς (αλαβύ). Ένας πολίτης της πολυεθνικής κοινωνίας της Οδησσού ήταν ο Γρηγόρης Κούππας, που αποστασιοποιημένα, αλλά και αρκετά νηφάλια, παρατηρούσε όσα συνέβαιναν γύρω του. Συνειδητοποιημένος πολίτης, όμως: η απόδοση των ευθυνών στο κράτος («κατά τα πάντα πταίει η διοίκησης»), γράφει) επανέρχεται και σε επόμενες επιστολές.²² Συνδέεται άρρηκτα με τη γενικότερη θεώρηση της Ρωσίας και της «απολύτου κυβερνήσεώς της» από τον Γρηγόρη Κούππα, στην οποία θα επανέλθουμε.

Ας γυρίσουμε στις σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων στην Οδησό. Με την πάροδο του χρόνου, ο Γρηγόρης Κούππας αναπόφευκτα συνδέει την εξάπλωση του εβραϊκού στοιχείου με την σταδιακή παρακμή του ελληνικού. Η παρουσία των Εβραίων στα εμπορικά πράγματα γίνεται σταδιακά απειλητική για τους Έλληνες, ο τόνος των σχετικών αναφορών βαραινεί, ο Γρηγόρης Κούππας καταλήγει σε θέση άμυνας. Προς τα τέλη της περιόδου που εξετάζουμε εδώ, το 1879, γράφει για τους Εβραίους: «...Βαθμηδόν επροχώρησαν παντού και άνευ αυτών ουδέν γίνεται. Ενθυμούμαι ότε εις τα 1864 ήλθον εις Οδησόν και ευγήκα αγωραστής εκ μέρους του καταστήματος εις Μολδοβάνκα, ήμεθα όλο Γραικοί και τινες Ρώσσοι μεταπράται. Τώρα δε οι μεν Ρώσσοι εξηλείφθησαν, οι Γραικοί μετρούνται επί των δακτύλων, οι δε τότε μεσίται Εβραίοι έλαβαν την αγοράν εις χείρας των».²³ Λίγα χρόνια αργότερα, από το «ταραχοποιούν γένος

22. Βλ. για παράδειγμα επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 25 Μαΐου 1871, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ, όπου περιγράφονται και τα γεγονότα που ακολούθησαν τις ταραχές του Πάσχα του 1871 στην Οδησό: «Περί των συνεπειών των Εβραϊκών ταραχών δεν ειζεύρω τίποτε να σας γράψω καθότι επειδή κατά πάντα πταίει η διοίκησης διατηρείται μυστικής. Μέχρι της Πεντηκοστής δε οι Εβραίοι εφαινοντο περιδεείς και ταπεινοί καθότι διεδόθη ότι κατά την Πεντηκοστήν εμελετάτο γενική σφαγή κατ' αυτών. Ο φόβος των δε εδεινώθη ότε πρό τινος κακούργου τινές εδολοφόνησαν Εβραίαν τινά νεάνιδα εν καιρώ νυκτός. Την ημέρα υπέρ τους 1000 εξ αυτών συνηθροίσθησαν προ του παλατίου του Γενικού Διοικητού αιτούντες υπεράσπισιν τόσον επιμόνω, ώστε ο Διοικητής ηναγκάσθη να τους αποπέμψη δια της βίας δημοσιεύσας ταυτοχρόνως προκήρυξιν να ησυχάζωσι καθότι η Διοίκησης έλαβε κατάλληλα μέτρα προς τήρησιν της ησυχίας. Και τώντι μέχρι σήμεραν η πόλις μας είναι πλήρης στρατιωτών και κοζάκων ελθόντων εκ διαλειμμάτων εκ του εσωτερικού».

23. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από το Ελγσάβετγρατ, 27 Οκτωβρίου 1879, προς τον Ιωάννη Χατζηγιαννάκη στη Μυτιλήνη.

των Ιουδαίων» των πρώτων ετών, έχουμε περάσει σε πιο ωμές, θα λέγαμε, εκφράσεις: οι «θεοκτόνοι κερδοσκόποι», γράφει και πάλι ο Γρηγόρης Κούππας, «έβαλαν όλο το εμπόριον εις χείρας των και έχουν εις την εργασίαν των όλο θεοκτόνους».²⁴ Η σταδιακή οικονομική αλλά και πολιτική ανέλιξη των Εβραίων εις βάρος του ελληνικού στοιχείου ήταν εκείνη που γιγάντωνε την αντιπάθεια των Ελλήνων της Οδησού προς το λεγόμενο «επάρτατον γένος».

Την εποχή που ο Γρηγόρης Κούππας έγραφε τις επιστολές του, η Μεγάλη Ιδέα είχε μετουσιωθεί σε ένα μεγάλο κίνημα με στόχο την πνευματική αφύπνιση του υπόδουλου ελληνισμού απέναντι στη θεωρούμενη απειλή της σλαβικής διείδυσης, αλλά και την ευρύτερη ενίσχυση της θέσης του ελληνικού στοιχείου στη διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1860 και 1870 οι κατά τόπους ελληνικοί φιλολογικοί σύλλογοι (ο Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως υπήρχε από το 1861) που, με την ίδρυση σχολείων και κέντρων εκπαίδευσης, είχαν κηρύξει τον πόλεμο στο λεγόμενο «Πανσλαβισμό» και προπαγάνδιζαν την ελληνική εθνική ιδέα. Χρηματοδοτούμενοι κυρίως από πλούσιους ομογενείς, οι φιλολογικοί σύλλογοι εύρισκαν ευρύτατη ανταπόκριση στις φιλελεύθερες εθνικιστικές ιδέες που διέδιδαν και είχαν μεγάλη επιρροή πάνω στους ελληνικούς πληθυσμούς εκτός του ελληνικού κράτους. Μια επιρροή που θα μπορούσε, αν οι συνθήκες το επέβαλαν, να χρησιμεύσει για πολιτικούς σκοπούς.

Οι Έλληνες της διασποράς, ιδιαίτερα όμως εκείνοι της Ρωσίας, παρακολουθούσαν από κοντά τις εξελίξεις στο σλαβικό ζήτημα. Κι αυτό, γιατί παρά την επίσημη ουδέτερη στάση της στο ζήτημα, η τσαρική εξουσία είχε στρέψει το ενδιαφέρον της προς εξελίξεις, όπως η εξέγερση στη Σερβία, και στο εσωτερικό της ρωσικής αυτοκρατορίας η προπαγάνδα υπέρ του Πανσλαβισμού μαινόταν. Ο Πανσλαβισμός, που είχε τις ρίζες του στην επισήμανση της συγγένειας των σλαβικών γλωσσών, είχε εξελιχθεί μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα σε κίνημα υπέρ της ανεξαρτησίας των σλαβικών λαών από τους Αυστριακούς, τους Ούγγρους και τους Οθωμανούς, και ενδεχομένως της ένωσης τους σε ένα κράτος ή συνομοσπονδία. Η κίνηση για την απελευθέρωση και ένωση των Σλάβων σε μια κρατική οντότητα με τη δημιουργία ενός μεγάλου σερβικού κράτους είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον των Ρώσων, που έβλεπαν την ανεξαρτησία της Σερβίας ως όχημα για εξάπλωση της επιρροής τους στα Βαλκάνια.

Ως «ένωσις όλων των πολυπληθών σλαβικών εθνών υπό εν και το αυτό σκήπτρον», ο Πανσλαβισμός αποτελούσε, κατά κάποιον τρόπο, το αντίπαλο δέος της δικής μας Μεγάλης Ιδέας. Κατά τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, αφετηρία

24. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Ολβιόπολη (Γόλτα), 1η Σεπτεμβρίου 1882, προς τον φίλο του Ιωάννη Χατζηγιαννάκη στη Μυτιλήνη.

της σύγκρουσης σλαβικών και ελληνικών εθνικών συμφερόντων υπήρξε η ίδια η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους: «Μόλις ανηγέρθη Ελληνικόν βασίλειον και ευθύς εγεννήθη άλλη ιδέα και αυτή είναι όλως αντίθετη και αντιπολέμιος τη παρ' ημίν λεγομένη Μεγάλη Ιδέα, και εις πραγματοποίησιν αυτής γίνεται αδιαιλίπτως μερίστη ενέργεια. Και τίς η μείζων αύτη ιδέα; Η ιδέα του Πανσλαβισμού. Ο σλαβισμός υποβλέπων και φθονών τον Ελληνισμόν, ωπλίσθη ευθύς εις τελείαν αυτού καταστροφήν, όχι εις κώλυσιν των προόδων αυτού».²⁵

Η σύγκρουση μεταξύ ελληνικού και σερβικού αλυτρωτισμού μαινόταν την εποχή εκείνη και η εκατέρωθεν προπαγάνδα έβρισκε γόνιμο έδαφος στο, εμφανειακά μόνον, ουδέτερο έδαφος της Ρωσίας.²⁶ Στα περισσότερα από τα προπαγανδιστικά κείμενα της ελληνικής πλευράς, ο Πανσλαβισμός παρουσιαζόταν ως κίνημα που αποσκοπούσε αποκλειστικά στον αφανισμό του ελληνισμού. Ο Γρηγόρης Κούππας είχε ωστόσο επίγνωση ότι εκείνο που, σε συμβολικό έστω επίπεδο διακυβευόταν, δεν ήταν άλλο από την εδαφική κυριαρχία σε συγκεκριμένες μεικτές πληθυσμιακά περιοχές, όπως η Μακεδονία και η Θράκη.²⁷ Την εποχή εκείνη πολλά γράφονταν, κυρίως σε εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης, αλλά και σε ορισμένες της Αθήνας, με αφορμή το ζήτημα αυτό. Στα κείμενα αυτά «πλεόναζε ο ρομαντισμός και η φοβία του Πανσλαβισμού».²⁸

25. Το απόσπασμα από το πρωτοπρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Ελληνισμός μετέωρος*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1999, σ. 170. Δεν υπάρχει παραπομπή για το απόσπασμα αυτό, που προέρχεται, κατά τον συγγραφέα, από ανέκδοτο χειρόγραφο του Θεόκλητου Φαρμακίδη.

26. Περισσότερα για το ζήτημα του ελληνικού και του σερβικού αλυτρωτισμού βρίσκαι κανείς στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 316-318.

27. Σε επιστολή του προς τον αδελφό του Πανάρετο, του μεταφέρει το περιεχόμενο (ολογοδοσίας) του προέδρου της Πανσλαβιστικής Εταιρείας που διάβασε σε ρωσικό έντυπο: «Έλεγεν ούτος μεταξύ άλλων, ότι πρέπει να συστήσωσι σλαβικά σχολεία όχι εν Βουλγαρία, τη όλως σχεδόν υπό Σλάβων κατοικουμένη, αλλ' εν ταις εν Θράκη και Μακεδονία επαρχίαις τα μάλλα προς τον Ελληνισμόν αποκλινούσαις. Ευχής άξιον ήθελεν είσθαι εάν δια τε των πλουσιών κληροδοτημάτων των μοναστηρίων και της συνδρομής των λοιπών Ελλήνων συνιστάτο ομοία τις Πανελλήνιος εταιρεία προς αντιπερισπασμόν των ενεργειών της Πανσλαβιστικής εταιρείας». (Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 6 Αυγούστου 1869, προς τον αδελφό του Πανάρετο, χωρίς τόπο).

28. *Ο.π.*, σ. 318. Στο πολιτικό και στρατιωτικό πλαίσιο της περιόδου που πυροδοτούσε τον φόβο του Πανσλαβισμού, αναφέρεται ο Σ. Καράβας, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η "Μικρά ιδέα"», *Εν έτει... 1878*, Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 2008, σ. 11-81 και η Α. Διάλλα, «Οι φίλοι των Βουλγάρων ουδέποτε δύνανται να ώσι συνάμα φίλοι των Ελλήνων», στο ίδιο, σ. 83-107. Βλ. επίσης: Α. Διάλλα, *Πανσλαβισμός και Ανατολικό Ζήτημα στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα: ο Ρωσικός Διάλογος*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνική και Καποδιστριακή Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2002. Για το ίδιο το κίνημα του Πανσλαβισμού, πολλά γράφτηκαν την εποχή εκείνη. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα: Β. Γαβριηλίδης, *Η Ελλάς και ο Πανσλαβισμός*, Τύποις Κοραΐς, Αθήνα 1869· Π. Καλευράς, *Η ρωσσοφοβία και ο Πανσλαβισμός ή η πολιτική πορεία της Δύσεως και της Ρωσσίας ως προς την Ελλάδα και της Ελλάδος ως προς εαυτήν μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 1860· Β. Αριστάρχης, *Το Βουλγαρικόν*

Αναμφίβολος δέκτης τέτοιων κειμένων, ο Γρηγόρης Κούππας έδινε, με τις επιστολές του σε φιλικά και συγγενικά πρόσωπα, τη δική του μάχη ενάντια στον «κακό δαίμονα», όπως τον αποκαλεί, τον Πανσλαβισμό. Τη δεκαετία του 1870, η επιδείνωση των συνθηκών για τους Έλληνες της Ρωσίας, με ουσιαστική κατάργηση των ατομικών ελευθεριών, αυξημένη λογοκρισία και μικροεπεισόδια²⁹ τροφοδοτεί τα εθνικιστικά αισθήματα φέρνοντας στο προσκήνιο και τα ζητήματα αυτά. Σε επιστολή της περιόδου αυτής προς τον αδελφό του Πανάρετο, κατά κόσμον Παναγή Κούππα, που ήταν μοναχός, ο Γρηγόρης Κούππας πρόβαλλε το πρότυπο του Έλληνα ιερέα, τονίζοντας: «τοιούτων ιερέων την ανάγκην έχομεν προπάντων ημείς οι Έλληνες, οι κατατρεχόμενοι υπό πάντων σχεδόν των εθνών, μηδ' αυτής της Ρωσσίας εξαιρουμένης ής ζητούσης να μας συγχωνεύση εις τον Πανσλαβισμόν. Οι εν Οδησσώ Έλληνες εφημιζοντο άλλοτε δια τον ακραιφήν εθνισμόν των. Έκτοτε ο εθνισμός εμαράνθη δια του δεσποτισμού του Πανσλαβισμού».³⁰ Δεν είναι τυχαίο ότι πολλά από τα περί πανσλαβισμού χωρία απευθύνονται προς τον μοναχό αδελφό του. Ο χώρος της εκκλησίας, και ειδικότερα το Άγιο Όρος, όπου είχε περάσει κάποιο διάστημα ο Πανάρετος, αποτελούσε κατά πολλούς «άντρον του Πανσλαβισμού».³¹ Ως πρότυπο «εθνισμού» παρουσίαζε ο Γρηγόρης Κούππας το νέο αρχιμανδρίτη της Οδησσού, που διακρινόταν για τα πατριωτικά του αισθήματα. Το 1871, έγραφε στον φίλο του Γιάννη Χατζηγιαννάκη:

*Μετά τετραετή ορφανίαν ηξιώθημεν πάλιν να έχωμεν Αρχιμανδρίτην πεπει-
δευμένον Ιθακήσιον την πατριδα όστις ήλθε κατά τον Νοέμβριον αλλ' επειδή*

ζήτημα και αι νέαι πλεκτάναι του Πανσλαβισμού εν τη Ανατολή, Τυπογραφείον Πάσσαρη και Ν. Φιλαδελφείως, Αθήνα 1875-1876· Δ. Αναστασάπουλος, *Πανσλαβισταί, οι μεγάλοι εχθροί του γένους*, Τυπογραφείον Π. Λεώνη, Αθήνα 1906.

29. Βλ. σχετικά την επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από το Ταχανρόγκι, 3 Ιανουαρίου 1875, προς τον πατέρα του στην Αθήνα. Του ζητάει να του γράψει τα νέα για να ενημερω-
νεται αλλά να μην του στέλνει εφημερίδες γιατί είναι επικίνδυνο. Αναφέρεται παράλληλα σε έφοδο επιθεωρητών στο ελληνικό σχολείο του Ταχανρόγκι. Οι επιθεωρητές ζητούσαν επίμονα τα διαβατήρια των Ελλήνων δασκάλων και είχαν άσχημη συμπεριφορά απέναντί τους. Η μαρτυρία αναφέρει ακόμη πιέσεις για να γίνουν τα μαθήματα στα ρωσικά και τελικά αποκλεισμό των παιδιών με ρωσική υπηκοότητα από τα ελληνικά σχολεία.

30. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησσό, 21 Μαΐου 1867, προς τον αδελ-
φό του Πανάρετο [Παναγή], χωρίς τόπο.

31. Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης θεωρεί ορμητήριο του Πανσλαβισμού το Άγιο Όρος, όπου υπάρχει «καθιδρυμένον το σχολείον των αποστόλων του Πανσλαβισμού» (βλ. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Ελληνισμός μετέωρος*, ό.π., σ. 169). «Επειδή η Ρωσσία όπως αποπνίξη τον ελληνισμόν μεταχειρίζεται όργανον τους μοναχούς, δια τούτο έγραψα ταύτα υπενθυμίζον σε ταυτοχρόνως ότι είσαι Έλλην και τον Ελληνισμόν οφείλεις να υπηρετήης», έγραφε και ο ίδιος ο Γρηγόρης Κούππας από την Οδησσό προς τον αδελφό του Πανάρετο στις 13 Ιουνίου 1869.

δεν ήθελε να μεταβάλλη την Ελληνικήν υπηκοότητά του δεν τω εδόθη η άδεια να λειτουργήσει. Εδέησε λοιπόν όπως κάμωσι αναφοράν εις Πετρούπολιν και ούτως τω εδόθη κατ'εξαιρέσιν η άδεια να λειτουργή εν τω Ελληνικώ ναώ όστις δυστυχώς υπάγεται υπό την Ρωσικήν σύνοδον. Την κατά τα Χριστούγεννα δε πρώτην αυτού λειτουργίαν επεσφράγισε δια πατριωτικοτάτου λόγου. Τα καλά δε αποτελέσματα της του Αρχιμανδριτου αφίξεως εφάνησαν ήδη. Η κοινότης συνηθροίσθη και εξέλεξε δωδεκαμελή επιτροπήν υπό την προεδρίαν του Προξένου όπως λάβη τα κατάλληλα μέτρα προς καθίδρυσιν Ελληνικού παρθεναγωγείου και προς αναμόρφωσιν της Ελληνοεμπορικής σχολής ήτις αν και κέκτηται πλουσίας προσόδους ευρίσκεται όμως εν αθλιεστάτη καταστάσει ενώ άλλοτε ήτο η ανθηροτέρα της Οδησού σχολή. Η παρακμή της σχολής αποδοτέα εν μέρει εις την επίρροιαν του σλαβισμού εις όν αντίκεινται αι φιλελεύθεροι ιδέαι του Ελληνισμού. Προ καιρού η εφορία εξήτησε να φέρη διδασκάλους εξ Ελλάδος. Αλλά το Παπουτσίκελστρο (εφορία ή μάλλον αστυνομία επί των σχολών μισθοδοτουμένη υπό της κυβερνήσεως) εμπόδισε τούτο δια τον λόγον ότι δεν έχουσι δίπλωμα Ρωσικού τινός Πανεπιστημίου ως τελειοδίδακτοι της ρωσικής φιλολογίας. Τοντέστι δεν είναι βεβαπτισμένοι εις τα δεσποτικάνάματα του Σλαβισμού. Αλλ' η εδώ Ελληνική κοινότης είναι πολυάριθμος και πλουσία, και δι' έμφρονος και σταθεράς τινός διευθύνσεως δύναται να κατωρθώση πολλά και τούτο ελπίζομεν. Μ' όλον ότι ειξεύρομεν ότι ο σλαβισμός κατατρέχει μεγάλως τον Ελληνισμόν. Η ενταύθα Ελληνική εκκλησία κείται εις απόκεντρον μέρος και εν τη Εβραϊκή οδώ. Οι ομογενείς ηθέλησαν να κτίσωσιν ετέραν εις κεντρικότερον μέρος εν τη λεγομένη Γραικική οδώ. Ηγόρασαν τόπον και εβλήθησαν τα θεμέλια ότε διαταγή του Αρχιερέως επαύθη η περαιτέρω ανοικοδόμησις δια τον λόγον ότι γειτνιάζει με την Μητρόπολιν και θα πάρη μέρος των εισοδημάτων εκείνης. Η ρωσική μητρόπολις να φοβήται συναγωνισμόν από την ελληνικήν εκκλησίαν!!!! Αλλ' οι Έλληνες ηδύναντο να κτίσωσιν αλλού εκκλησίαν και ο Αρχιερεύς επρόλαβε τούτο προσθέσας «υπάρχει εν Οδησώ Ελληνική εκκλησία. Αρκεί αύτη δια τους Γραικούς». Εν τούτοις οι Εβραίοι κατ' έτος κτίζουσι συναγωγάς. Πολυλογώ, φίλτατε, περιστάσεως δοθείσης, κατά των Ρώσων, διότι ειξεύρω ότι οι Χριστιανοί της Τουρκίας εις την Ρωσίαν, στρέφουσι τα βλέμματα ως σώτειραν. Ναι μεν ο Τσάρος κρατεί δια της δεξιάς πέλεκυν δι' ού ζητεί να συντρίψη τον σιδηρούν ζυγόν του Σουλτάνου, έχει όμως εις την αριστεράν χρυσούν ζυγόν όν προτίθεται να θέση επί του τραχήλου των ραγιαδών. Ο χρυσός ζυγός θαμβοί την όρασιν αλλ' επίσης βαρύνει ως ο σιδηρός. Όθεν μακράν ημών τοιούτος σωτήρ.³²

32. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησώ, Πρωτοχρονιά του 1871, προς τον Ιωάννη Χατζηγιαννάκη στη Μυτιλήνη.

Την εποχή εκείνη, στη Ρωσία ο Πανσλαβισμός είχε πάρει μια ιδιαίτερα συντηρητική χροιά και οι σλαβόφιλοι έρχονταν σε αντιπαράθεση με τους δυτικόφιλους, που προέκριναν μεταρρυθμίσεις στην κατεύθυνση των μοντέρνων κρατών της Δυτικής Ευρώπης. Το διπολικό σχήμα Ελληνισμός και φιλελευθερισμός, Ρωσία και δεσποτισμός κυριαρχεί σε όλες τις σχετικές αναφορές της αλληλογραφίας του Γρηγόρη Κούππα.³³ Στην αλληλογραφία αυτή, όπως και στα προπαγανδιστικά κείμενα της εποχής, εθνικισμός και φιλελευθερισμός δεν είναι έννοιες απλώς συμβατές, αλλά συμπνέουν προς την επίλυση του ελληνικού αλτρωτικού ζητήματος με απώτερο στόχο την ένωση όλων των Ελλήνων στο πλαίσιο ενός σύγχρονου δημοκρατικού κράτους δυτικού τύπου. Η «δεσποτική» Ρωσία, που ήδη, ως τέτοια, βρίσκεται σε αντιδιαστολή προς τον δυτικοευρωπαϊκό φιλελευθερισμό, τέκνο του οποίου θεωρείται και ο ελληνισμός, υποθάλπτει επιπλέον τους πανσλαβιστές και αναδεικνύεται σε διπλή απειλή, που λειτουργεί τόσο στο πολιτικό, όσο και στο εθνικό επίπεδο. Πρόκειται μάλιστα για απειλή άγνωστη στους πολλούς:

*Βεβαίως σοι είναι γνωστόν το Βουλγαρικόν ζήτημα, γράφει αλλού στον αδελφό του Πανάρετο. Νομίζεις ίσως ότι οι Βούλγαροι αφ' εαυτών εκίνησαν το ζήτημα τούτο. Πολλού δε και δει! Τα πάντα προήλθον εκ Ρωσσίας. Η Πανσλαβιστική Εταιρεία ής προεδρεύει ο Μέγας δουξ Κωνσταντίνος εξαποστέλλει καθ' εκάστην εις τους εν Τουρκία Σλάβους πράκτορες πλήρεις χρημάτων το βαλάντιον έχοντας, οίτινες εξάπτουσι τους Σλάβους εναντίον του Ελληνικού κλήρου. Εις όλα τα Πανεπιστήμια της Ρωσσίας η Κυβέρνησις έχει υποτρόφους Βουλγαρόπαιδας τους οποίους στέλλει ακολούθως εις Τουρκίαν ως αποστόλους του Πανσλαβισμού. Ταύτα δε πάντα γίνονται μετά μεγίστης μυστικότητος και επιδεξιότητος. Και εν τούτοις οι πλείστοι των Ελλήνων μοναχών είναι φιλόρωσσοι. [...]*³⁴

Βασικό ρόλο στην πλάνη του ελληνισμού έπαιζε, κατά τον επιστολογράφο μας, εκτός από τη «μυστικότητα» και την «επιδεξιότητα» των ρωσικών πανσλαβιστικών κύκλων, το ομόδοξο των δύο εκκλησιών. Λίγους μήνες αργότερα, όταν σοβαρά άρρωστος ο αδελφός του ζητάει να έρθει από τα Ιεροσόλυμα στην Οδησό για να αναρρώσει, ο Γρηγόρης Κούππας ξεσπάει:

33. Στην Ελλάδα, στη σκέψη του Θεόκλητου Φαρμακίδη, του ομοϊδεάτη του Κ. Δόσιου (βλ. πιο κάτω, υποσημ. 36) και άλλων, ο πανσλαβισμός ερμηνεύταν στο δίπολο «Ελληνισμός ή Ρωσισμός». Φυσικά υπήρχαν και οι τάσεις δυτικού προσανατολισμού που δεν ικανοποιούνταν από τις φαρμακίδειες ερμηνείες. Ο Γρηγόρης Κούππας ιδεολογικά μοιάζει να συμπλέει με τον Θεόκλητο Φαρμακίδη. Διατηρεί ωστόσο κάποια μετριπάθεια, γεγονός που τον απομακρύνει, για παράδειγμα, από τον πιο ακραίο Κ. Δόσιο.

34. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 13 Ιουνίου 1869, προς τον αδελφό του Πανάρετο [Παναγή] στα Ιεροσόλυμα.

Περί δε του να έλθεις εδώ να μας ιδής είναι αδύνατον ένεκα του επικρατούντος δεσποτισμού. Ως προς τούτο ο Αυτοκράτωρ της Ρωσσίας υπερβαίνει και αυτόν τον Πάππα της Ρώμης. Και εν τούτοις σεις οι καλόγεροι εξακολουθείτε να τρέφετε συμπάθειαν προς την Ρωσσίαν δια το ομόδοξον δήθεν αυτής. Τύφλα ν'άχη η ομοδοξία της. Ταύτην μόνον εκμεταλλεύεται προς καταστολήν του φιλελευθέρου Ελληνισμού.³⁵

Στο ίδιο σφοδρά αντιρωσικό πνεύμα κινούνταν και τα σχετικά με τον Πανσλαβισμό κείμενα της εποχής αυτής:

[...] εις την ελευθερωθείσαν Ελλάδα, διαβάζουμε στον τόμο *Ελληνισμός ή Ρωσισμός*, που τυπώθηκε το 1854 στην Αθήνα και αποδίδεται στο περιβάλλον του Θεόκλητου Φαρμακίδη,³⁶ το ρωσικόν κόμμα δεν είναι γέννημα του έθνους, αλλά δημιούργημα της εξουσίας. Εις γην ελευθέραν δεν έχει ρίζας, δεν ευρίσκει τροφήν. Τί να υπερασπίση; Σύνταγμα; Αλλ' η πολιτική, την οποίαν αντιπροσωπεύει καταπολεμεί τα συντάγματα πανταχού. Την ελευθερίαν του τύπου; Την ελευθερίαν της συνειδήσεως; Αλλα δικαιώματα του λαού; Αλλά τότε αντιφάσκει προς τας αρχάς της ρωσικής πολιτικής ήτις μην έχουσα και μην αναγνωρίζουσα εντός της καμμίαν των φιλελευθέρων αρχών, καταδιώκει και καταπνίγει αυτάς πανταχού, όπου δύναται, φοβουμένη την διάδοσιν αυτών.

Και στα εσωτερικά του νεοελληνικού κράτους παρενέβαινε όμως ο ρωσικός δεσποτισμός. Η παρακάτω αφήγηση αφορά στα γεγονότα της περιόδου της Κρητικής Επανάστασης:

Εκ διπλωματικών εγγράφων του Γορτσακί μανθάνομεν ότι το 1865 η δεσποτική Ρωσσία προέτεινε εις τας δυνάμεις να τροποποιήσωσι επί το μοναρχικώτερον το σύνταγμα της Ελλάδος αλλ' ουδείς έδωσε αυτή ακρόασιν. Ο Γεώργιος το 1867 απεδήμεσεν της Ελλάδος συνταγματικώτατος, μετέβη εις Πετρούπολιν ενυμφεύθη εκεί, εβαπτίσθη συνάμα υπό της αλώπεκος ταύτης του Βορρά εις τα νάματα του δεσποτισμού και επανήλθε τοίνυν εις Αθήνας μο-

35. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 24 Ιουνίου 1870, προς τον αδελφό του Πανάρετο [Παναγή] στα Ιεροσόλυμα.

36. *Ελληνισμός ή Ρωσισμός; Ήτοι η μεταξύ Αγγλίας και Ρωσσίας απόρρητος και εμπιστευτική διαπραγματεία περί του Ανατολικού Ζητήματος*, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1854, σ. ργ'. Τον τόμο αυτό, που εκδόθηκε ανώνυμα, αποδίδει ο Κ. Θ. Δημαράς στον Κ. Δόσιο. Ο Ν. Καζάκης (*Το Μακεδονικόν Πρόβλημα*, Αθήνα 1907, σ. 141), αναφέρει ότι οι συγγραφείς του είναι οι Θ. Φαρμακίδης και Κ. Δόσιος. Βλ. σχετικά Α. Διάλλα, *Πανσλαβισμός και Ανατολικό Ζήτημα*, ό.π., σ. 69, υποσημ. 51.

ναρχικώτερος.³⁷ Διεκοίνωσε τας ιδέας του εις τον Κουμμουνδούρον, απαιτήσας όπως ο υπουργός των εξωτερικών και ο των στρατιωτικών εξαρτώνται από τον Βασιλέα άνευ [δυσανάγνωστο] απέναντι της Βουλής. Ο Κουμμουνδούρος τω υπέδειξε το άτοπον της τοιαύτης διχοτομίας της Κυβερνήσεως και ότι όπως τούτο γίνη πρέπει πρώτον να καταργηθεί το σύνταγμα. Παραιτηθέντος του Κουμμουνδούρου ο Βασιλεύς ευρήκε όργανον τον Βούλγαρον όστις τυφωθείς υπό της φυλαρχίας του διέλυσε Βουλήν εκλεχθείσαν καθ'όλους τας εννόμους διατυπώσεις, εσπατάλησε τα δια τας προπαρασκευάς προωρισμένα χρήματα εις τας νέας εκλογάς, εις ανωφελή Στρατόπεδα, εις ανθυπαράτους λόχους άνευ όπλων μόνον προς το θεαθίαι ότι έχει στρατόν μέγα κλπ κλπ».³⁸

Με τον Πανσλαβισμό συνέπλεαν και άλλες ανθελληνικές δυνάμεις: Οι «πράκτορες της δολίου πολιτικής του Ναπολέοντος» που (υποκινούσι τας εν Πολωνία επαναστάσεις) αποτελούσαν άλλο συχνό στόχο του Γρηγόρη Κούππα. Ήδη κατά την Κρητική Επανάσταση (1866-1869) που τα γεγονότα της παρακολουθούσε με πάθος ο επιστολογράφος μας, οι Γάλλοι εμφανίζονται ως βασικοί συνεργάτες της Τουρκίας.³⁹ Το αντιγαλλικό μένος του το εξέφραξε ο Γρηγόρης Κούππας ελεύθερα σε επιστολές προς τον καρδιακό φίλο και προφανώς ομοϊδεάτη του Κωνσταντίνο Καλλέργη. Το 1870, όταν αρχίζει να διαφαίνεται η συντριπτική ήττα της Γαλλίας στο μέτωπο με την Πρωσία, του γράφει: «Επανάηλθον [ενν. στην Οδησό, όπου έφταναν τα διεθνή νέα] και οποία γεγονότα έμαθον! Ο εν Παρισίοις εμφωλεύων αρχιληστής ετσακίσθη. Οποία ευχαρίστησις!».⁴⁰ Η αντιπάθεια του Γρηγόρη Κούππα προς ό,τι το γαλλικό ασφαλώς

37. Κατά τη διάρκεια ταξιδιού του στη Ρωσία, για να συναντήσει την αδελφή του αυτοκράτειρα Μαρία Φεοντόροβνα, σύζυγο του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Γ' της Ρωσίας, ο βασιλιάς Γεώργιος γνώρισε και παντρεύτηκε, στις 27 Οκτ. 1867 στην Αγία Πετρούπολη, την δεκαεξάχρονη τότε μεγάλη δούκισσα Όλγα Κωνσταντινοβνα της Ρωσίας, με την οποία απέκτησε 8 παιδιά. Τα στοιχεια από τη Βικιπαίδεια, λήμμα: «Γεώργιος Α' της Ελλάδος».

38. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 21 Μαρτίου 1869, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ.

39. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 27 Δεκεμβρίου 1868, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ. Σχετικά με την Κρητική Επανάσταση, βλ. ακόμη την επιστολή, προς τον ίδιο, με ημερομηνία 21 Μαρτίου 1869.

40. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 16 Αυγούστου 1870, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ. Προφανώς αναφέρεται στον Ναπολέοντα Γ' και τη συντριπτική ήττα της Γαλλίας στον πόλεμο με την Πρωσία. Στον πόλεμο αυτό η Γαλλία έχασε τις επαρχίες της Αλσατίας και της Λοραίνης. «Σε ένα μήνα, η αυτοκρατορία εξαφανίζεται μέσα στη θύελλα». (Βλ. σχετικά S. Berstein και P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης: Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, τόμος 2, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 139). Στις 2 Σεπτεμβρίου 1870, με την αιχμαλωσία και του ίδιου του Ναπολέοντα Γ', οι Γάλλοι συνθηκολογούν. Στις 3 Σεπτεμβρίου τα νέα φτάνουν στο Παρίσι και στις 4 Σεπτεμβρίου οι μαζικές λαϊκές διαδηλώσεις προκαλούν την πτώση του καθεστώτος

ήταν συνάρτηση των εξελίξεων στο διεθνές εμπόριο: Τον επόμενο Ιανουάριο, αναφερόμενος τούτη τη φορά έμμεσα στις υψηλές τιμές αγοράς των σιτηρών στη Γαλλία προσέθετε καυστικά: «...Τίς οίδε αν και μετά την πτώσιν των Παρισίων θα πέση και η μύτη των Γάλλων».

Σταδιακά, από τις αρχές του 1875, οι αναφορές σε ζητήματα ιδεολογικά, εθνικά, πολύ περισσότερο πολιτικά, παύουν εντελώς. Το γεγονός ότι ο Γρηγόρης Κούππας την περίοδο εκείνη απομακρύνθηκε από την Οδησό, όπου έφθαναν οι διεθνείς ειδήσεις, και άλλαζε διαρκώς τόπο διαμονής αναζητώντας νέες συμφέρουσες αγορές σιτηρών στην ενδοχώρα της Νότιας Ρωσίας, αναμφίβολα έπαιξε ρόλο. Πιθανόν να τον επηρέασαν και άλλοι, προσωπικοί παράγοντες, όπως ο θάνατος του αδελφού του Πανάρετου ή η σταδιακή απομάκρυνσή του από τον φίλο του Κωνσταντίνο Καλλέργη, που ήταν και ο βασικός αποδέκτης των επιστολών με ιδεολογικό περιεχόμενο.⁴¹ Καταλυτικό όμως ρόλο μοιάζει να έπαιξε ένα άλλο γεγονός, για το οποίο μας πληροφορεί ο ίδιος, μέσα από τις επιστολές του:

Από το νέον έτος, γράφει στις αρχές του 1875 στον πατέρα του, δεν λαμβάνομεν Ελληνικάς εφημερίδας και λέγουν ότι η Κυβέρνησις τας εμπόδισε να έρχωνται. Δεν είναι τούτον γελοίον η Ρωσσία τόσο μεγάλη να φοβείται τα Ελληνικάς εφημερίδας; Ίσως εμποδίσει και τα Γεωπονικά,⁴² τότε τα κρατείτε σεις αυτού.

και την εγκαθίδρυση της Γ' Δημοκρατίας. Σε αυτή την «πτώση των Παρισίων» πιθανόν αναφέρεται ο Γρηγόρης Κούππας και στο επόμενο απόσπασμα. Θα ακολουθούσαν, λίγο αργότερα, τα αιματηρά επεισόδια της παρισινής Κομμούνας.

41. Ο Κωνσταντίνος Καλλέργης ήταν και εκείνος εμπορικός υπάλληλος και είχε γνωριστεί σε νεαρή ηλικία με τον Γρηγόρη Κούππα κατά την παραμονή τους στη Μαριούπολη. «Με γράφεις να σε γράφω περί πολιτικών», του έγραφε το 1868, την εποχή της Κρητικής Επανάστασης. «Τούτο θα το έχω υπ' όψιν. Προς το παρόν ουδέν νεώτερον άξιον σημειώσεως συνέβη. Εν Κρήτη αι μάχαι εξακολουθούσι, αλλ' η διπλωματία φαίνεται νεκρά. Το δε υπουργείον Βούλγαρη, αινιγματώδες. Η «Κλειώ» καταχωρήσασα πρόκλησιν κατά του υπουργείου Έλληνας τίνος ανωνύμου εν Ηγεμονίαις παροικούντος, υποσημιοί ότι ο Βούλγαρης συγχινηθείς υπό πολλών τοιούτων προκλήσεων ήρχισεν να λαμβάνη εναργέστερον μέρος υπέρ των Κρητών». (Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 3 Οκτωβρίου 1868, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γείσιχ). Τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα τις παρακολουθούσε με μεγάλο ενδιαφέρον ο Γρηγόρης Κούππας, ενίοτε με πάθος και ενθουσιασμό, όπως για παράδειγμα την εξέγερση στην Κρήτη. «Ο στρατός και η εφεδρεία», αναφέρει σε επόμενη επιστολή του, «είναι εις τα όπλα και σπεύδωσι εις τα σύνορα. Εθελονταί καταγράφονται πανταχόθεν. Το πανεπιστήμιον και τα γυμνάσια εκλείσθησαν. Οι εν Ευρώπη Έλληνες εμήνυσαν τω Βασιλεί ότι θέλουσι προσφέρει αδράς χρηματικές συνεισφοράς». (Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από την Οδησό, 16 Δεκεμβρίου 1868, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γείσιχ).

42. Το περιοδικό *Γεωπονικά* εξέδιδε από το 1872 ο ποιητής και βοτανολόγος Θεόδωρος Ορφανίδης στην Αθήνα (βλ. σχετικά Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες*

Επειδή δε τώρα θα ζώμεν όπως να ήμεθα εις την Κίνα γράφε μου τα νεώτερα πολιτικά. Εφημερίδας όμως μη με στέλνης διότι είναι επικίνδυνον.⁴³

Ο υποβόσκων φόβος στην επιστολή αυτή προαναγγέλλει την επιλεκτική σιωπή των επόμενων. Η λογοκρισία έρχεται μάλιστα να απομονώσει τον Γρηγόρη Κούππα από τα ελληνικά πράγματα σε μια εποχή που εκείνος αγωνιά να ενημερωθεί για τα κοινοβουλευτικά του νεοελληνικού κράτους. Στην τελευταία σχετική επιστολή του, γράφει στον Κωνσταντίνο Καλλέργη:

Τα της πατρίδος μας δεν είναι ευχάριστα. Φόβος υπάρχει νέας τινός μεταπολιτεύσεως, ή δολοφονίας του Βασιλέως (ως μοι είχε ειπει τις ειδήμων των Ελληνικών πραγμάτων εν Οδησώ). Πταίων οι κομματάρχαι μας και προπάντων ο αρχομανής γέρο Βούλγαρης, εν μέρει δε και ο Βασιλεύς όστις πειθόμενος εις τας εμπνεύσεις του αυλικού κόμματος ήρχισε να πιστεύει ότι το σύνταγμα δεν είναι κατάλληλον δια την Ελλάδα και υποστηρίζει το παρανομον υποουργειον του Βούλγαρη. Εσωκλείω αντίγραφον επιστολής πατρός μου...⁴⁴

Από το 1875 μέχρι το 1883, η αλληλογραφία του Γρηγόρη Κούππα περιέχει αποκλειστικά εμπορικά θέματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και όταν το 1877, κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πόνεμου, ο ρωσικός στρατός φτάνει έξω από την Κωνσταντινούπολη, ο Γρηγόρης Κούππας δεν αναφέρει απολύτως τίποτα σχετικό. Η σιωπή συνεχίζεται και κατά το Μάρτιο του 1878,

και νοοτροπίες στη Ελλάδα του 1830-1880, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων 1993, σ. 143). Ο Γρηγόρης Κούππας ήταν συνδρομητής και πιστός αναγνώστης των *Γεωπονικών*.

43. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από το Ταχανρόγκ, 22 Ιανουαρίου 1875, προς τον πατέρα του στην Αθήνα. «Θα εμάθατε βεβαίως», γράφει λίγο καιρό αργότερα και στον φίλο του Κωνσταντίνο Καλλέργη, «ότι η Ρωσική Κυβέρνησις εμπόδισε τα ελληνικά βιβλία διότι λέγει δεν έχει άνδρας ειδήμονας της Ελληνικής δια να τα εξετάζωσι εις την λογοκρισίαν. Αν θέλγης παραδέχθητι ως αληθή την πρόφασιν ταύτην». Και συνεχίζει: Επειδή η Ρωσική Κυβέρνηση γνωρίζει καλά ότι «μόνον ίσως οι Μογγόλοι» θα εφάρμοζαν τέτοιες πρακτικές, όλα έγιναν «άνευ πατάγου ή προειδοποιήσεως», απλώς τα βιβλία αποτέλλονται πίσω στον αποστολέα, με την επιγραφή *Réfusé*. «Το βέβαιον είναι», κατέληγε ο Γρηγόρης Κούππας, «ότι η χαμπόνηρος Ρωσσία κάτι μαγειρεύει εν Τουρκία. Λέγουν δε ότι έστειλε κατασκόπους παρά τοις εν Ρωσσία Έλλησι. Βεβαιούν ότι εδώ [στο Ταχανρόγκ] ήλθαν 3 τοιούτοι. Μα την αλήθειαν, φιλε, πρέπει να είμεθα ισχυρόν έθνος και ημείς δεν το ηξέυρομεν αφού η Ρωσσία καταδέχεται να εκστρατεύη ούτως εναντίον ημών». (Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από το Ταχανρόγκ, 20 Φεβρουαρίου 1875, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ).

44. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από το Ταχανρόγκ, 14 Απριλίου 1875, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ. Την ίδια χρονιά δημοσιεύθηκε το περίφημο «Τις πταίει;» στην εφημερίδα *Καιροί* της Αθήνας, με το οποίο ο Χαρίλαος Τρικούπης ουσιαστικά αποκαλύπτει τις σπατάλες και τη διαφθορά των κυβερνήσεων Βούλγαρη και τις καταστροφικές συνέπειές τους για τη χώρα. Κατά την έννοια αυτή ο αντι-βουλγαρισμός του Γρηγόρη Κούππα δεν αποτελεί καμία έκπληξη.

όταν με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου δημιουργείται η λεγόμενη «Μεγάλη Βουλγαρία» και κορυφώνεται το πανσλαβοφοβικό κλίμα. Είναι σαφές ότι για τον Γρηγόρη Κούππα, η περίοδος των ιδεολογικών τοποθετήσεων έχει τελειώσει. Μόνη εξαίρεση, τα συγκλονιστικά γεγονότα της δολοφονίας του τσάρου Αλέξανδρου Β', τον Μάρτιο του 1881.⁴⁵ Πρόκειται όμως και πάλι για ζήτημα διεθνούς, και όχι εθνικού ενδιαφέροντος, και ο επιστολογράφος μας ασφαλώς αντλεί και μεταφέρει τις ανατριχιαστικές λεπτομέρειες της δολοφονίας από τον, ήδη λογοκριμένο, ρωσικό τύπο. Τα λιγοστά προσωπικά του σχόλια αφορούν κατά κύριο λόγο εκείνους που, με το μείγμα περιφρόνησης και έκπληξης που προκαλεί κάποτε το καινοφανές, αποκαλεί «αυτούς δα τους επαναστάτας».⁴⁶

Εδώ δε ο κόσμος είναι άνω κάτω δια την δολοφονίαν του Αυτοκράτορος. Δεν εξεύρουν τι θ' απογίνη μ' αυτούς τους επαναστάτας οι οποίοι θέλουν να μη υπάρχουν πλούσιοι και πτωχοί αλλ' όλα τα πράγματα να ήναι κοινά και νομίζουν ότι φονεύοντες τους μεγαλουσιάνους θα επιτύχουν τον σκοπόν των. Είχαν στείλει πολλούς εις Σιβηρίαν αλλά δεν ωφέλησε τίποτε. Τώρα δε οι Ρώσσοι

45. Από τη δεκαετία του 1860, είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται στα ρωσικά πανεπιστήμια εστίες αντίστασης από μερίδα των φοιτητών που έβριναν ότι οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της κυβέρνησης ήταν ανεπαρκείς και ότι η αυταρχική πολιτική του τσάρου απέναντι στα πανεπιστήμια έπρεπε να σταματήσει. Σταδιακά οι φοιτητές οργανώθηκαν σε ομάδες που καλούσαν το λαό σε ανατροπή του καθεστώτος. Παρά τις προσπάθειες καταστολής του, με φυλακίσεις και κλείσιμο των πανεπιστημίων, ο πολιτικός ακτιβισμός πήρε μεγάλες διαστάσεις. Το 1876 ιδρύθηκε η πρώτη μυστική πλέον, ριζοσπαστική οργάνωση *Γη και Ελευθερία* από την οποία αποσπάστηκε τρία χρόνια αργότερα η *Λαϊκή Βούληση*, που με αιτήματα όπως η δημοκρατία, η αταξική κοινωνία, η ελευθερία λόγου και συνάθροισης, η απόδοση της γης στους χωρικούς και των εργοστασίων στους εργάτες, χρησιμοποιούσε μέσα που την κατέταξαν στη συλλογική μνήμη ως πρόδρομο των σύγχρονων τρομοκρατικών οργανώσεων. Το μανιφέστο της οργάνωσης αποτελούσε ουσιαστικά συνέχεια του Επαναστατικού Μανιφέστου των Μιχαήλ Μπακούνιν και Σεργκέι Μιχαήλοβιτς Νετσάγιεφ (1869). Οι επικεφαλής της πίστευαν ότι η δολοφονία και ανατροπή του τσάρου θα γινόταν αφορμή για ευρεία λαϊκή εξέγερση ή τουλάχιστο για αλλαγή του πολιτεύματος. Μετά από πολλές αποτυχημένες απόπειρες, μέλη της Λαϊκής Βούλησης δολοφόνησαν τον τσάρο τον Μάρτιο του 1881. Στο θρόνο ανέβηκε ο δευτερότοκος γιός του Αλέξανδρος Γ', που συνέδεσε τη δολοφονία του πατέρα του περισσότερο με τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, παρά με αποτυχία της ασφάλειάς του. Κατά τον νέο τσάρο, κοινοβουλευτικοί θεσμοί και δυτικοευρωπαϊκός φιλελευθερισμός δεν ταίριαζαν στη Ρωσία, που όφειλε να επιστρέψει στην παράδοση και την ορθοδοξία, πατάσσοντας τους αντιφρονούντες. Περισσότερα για την περίοδο αυτή της Ρωσικής ιστορίας, βλ. P. Pascal, *Histoire de la Russie*, ό.π.

46. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από το Κρεμεντσούγ, 24 Νοεμβρίου 1879, προς τον Κωνσταντίνο Καλλέργη στο Γέισκ: «Ότε ανεχώρουν από Ελισαβετγρατ με το τραίνο του Χαρκόβου συνέλαβαν νεόν τινά απ' αυτούς δα τους επαναστάτας», γράφει ο Γρηγόρης Κούππας και περιγράφει τη σύλληψη κάποιου νέου που στις αποσκευές του μετέφερε «εκρηκτική μηχανή».

κατά τον νόμον πηγαίνουν εις την Εκκλησίαν και ορκίζονται πίστιν εις τον νέον Αυτοκράτορα [...] είναι δε όλοι λυπημένοι και προ πάντων οι χωρικοί οι οποίοι πριν ήσαν σκλάβοι.⁴⁷

«Εκ της ανακρίσεως», συμπληρώνει λίγο καιρό αργότερα, «φαίνεται ότι τα παιδάρια αυτά τα ρίψαντα το βλήμα είναι τυφλά όργανα των κυρίως επαναστατών οίτινες κρύπτονται και φαίνεται ότι είναι καλώς διωργανωμένοι».⁴⁸

Διατρέχοντας τις επιστολές του Γρηγόρη Κούππα, παρατηρεί κανείς ότι οι ιδεολογικές του τοποθετήσεις, σπάνιες τα πρώτα χρόνια, πυκνότερες στη συνέχεια, ανύπαρκτες προς το τέλος, έχουν όλες φορτίο αρνητικό. Εκφράζουν όχι την υποστήριξη, αλλά την αντίθεσή του προς σύγχρονά του ιδεολογικά ρεύματα ή πολιτικές. Ενώ με ευκολία παίρνει θέση ενάντια σε όσα, στο συμβολικό έστω επίπεδο, νιώθει να τον απειλούν, ο Γρηγόρης Κούππας μοιάζει να αδυνατεί να συσπειρωθεί γύρω από μια συγκεκριμένη θέση. Κοινός παρονομαστής όλων των σχετικών επιστολών του, η υπεράσπιση του ελληνισμού από τους πολέμιούς του. Αν και πουθενά δεν γίνεται ευθεία αναφορά σε ζητήματα αλυτρωτισμού, το εθνικό θέμα είναι αναμφίβολα ο άξονας γύρω από τον οποίο αρθρώνεται η ιδεολογία του επιστολογράφου μας.

Δεν εκπλήσσει η διαπίστωση αυτή: ο Γρηγόρης Κούππας συμπλέει με τα κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής του. Μιας εποχής κατά την οποία το εθνικό ζήτημα συγκινεί όσο κανένα άλλο τους Έλληνες, εντός και εκτός των τότε ελληνικών συνόρων.⁴⁹ Στα γραφόμενά του, διακρίνουμε εκείνη την ευρύτατα διαδεδομένη τάση για «έμμονη απασχόληση με το εθνικό θέμα» που σε πολλές περιπτώσεις «επενεργούσε ως συντελεστής αποπροσανατολισμού του λαού, επιβραδύνοντας τις διαδικασίες πολιτικής του ωριμάνσεως».⁵⁰

Πράγματι, και στην περίπτωση του Γρηγόρη Κούππα έχουμε να κάνουμε με ένα πολιτικό προφίλ εντυπωσιακά θολό. Πέρα από τον αδιαμφισβήτητο φιλοκοινοβουλευτισμό του, που με το ένδυμα του «φιλελευθερισμού» εκφράζεται σε αντιδιαστολή προς τον ρωσικό («δεσποτισμό») και παραμένει στο αφηρημένο

47. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από το Κρεμεντσούγ, προς τις εξαδέλφες του στη Μυτιλήνη (η επιστολή εσώκλειστη σε άλλη, προς το θείο του Βαλλιάνο, με ημερομηνία 8 Μαρτίου 1881).

48. Επιστολή του Γρηγόρη Κούππα από το Κρεμεντσούγ, 18 Μαρτίου 1881, προς τον αδελφό του Αχιλλέα στο Λαύριο.

49. Ας έχουμε κατά νου ότι κατά την περίοδο αυτή, ήταν πολλοί οι Έλληνες της διασποράς που κατάγονταν από τις λεγόμενες «αλύτρωτες περιοχές» και ήταν επόμενο να επιδεικνύουν ιδιαίτερη ευαισθησία σε τέτοια θέματα. Βλ. σχετικά Β. Καρδάσης, Τζ. Χαρχαλάκη, «Αναζητώντας τις χώρες της επαγγελίας: Ο απόδημος ελληνισμός από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος αιώνας*, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 72.

50. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', ό.π., σ. 318.

επίπεδο, αφού δεν μοιάζει να βρίσκει έκφραση σε υπαρκτά δυτικοευρωπαϊκά συστήματα διακυβέρνησης, ο Γρηγόρης Κούππας παραμένει α-πολιτικός. Και εντάσσεται θαυμάσια στο πλαίσιο της ιδεολογικής διαμόρφωσης των Ελλήνων κατά το 19^ο αιώνα, όπως την περιέγραψε ο Αλέξης Πολίτης.⁵¹ Γιατί και στους Έλληνες της διασποράς, ίσως μάλιστα περισσότερο σε αυτούς, «δεν διακρίνουμε σαφώς διαρθρωμένες κοινωνικές ομάδες, πολύ περισσότερο τάξεις κοινωνικές, με συνείδηση του εαυτού τους και αντίπαλα συμφέροντα. Οι αντιθέσεις που έθρεφε η κοινωνία δεν ήταν τέτοιες ώστε να αποκτήσουν αυτοτελή μορφή, να συσπειρωθούν σε οργανωμένα σύνολα ώστε να βγουν στην επιφάνεια οργανωμένα συστήματα απόψεων, αντιλήψεων, ιδεολογιών, νοστροπιών. Από το ατομικό, το ιδιωτικό, περνάμε [...] κατευθείαν στο εθνικό επίπεδο, δίχως τη μεσολάβηση “μερικών” συνόλων. [...] Μόνος συνδετικός κρίκος ανάμεσα στα άτομα, το υπερτροφικό “εθνικό”. Το “μερικό”, ταξικό ή στενότερο, δεν συγκροτήθηκε ώστε να πάρει μορφή και να υπάρξει».

Ο Γρηγόρης Κούππας έζησε στη Ρωσία σε μια περίοδο μεταβατική, που σήμανε την αρχή του τέλους της ελληνικής κυριαρχίας στο εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας. Τόσο η σταδιακή επιδείνωση της θέσης των ελληνικών πληθυσμών της περιοχής όσο και τα χρόνια αλλά πάντα επίκαιρα και εκκρεμή εθνικά ζητήματα εύκολα δημιουργούσαν κλίμα ανασφάλειας στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο, που μεταφερόταν και στο ιδεολογικό. Το αρνητικό πρόσημο των ιδεολογικών του τοποθετήσεων αφήνει να διαφανεί ο υποβόσκων φόβος προς το διαφορετικό. Η ιδεολογία του είναι μια ιδεολογία άμυνας. Άμυνας έναντι μιας απειλής που εμφανίζεται, κατά την περίοδο αυτή, σε δύο μέτωπα: εκείνο των ανταγωνιστών στο εμπόριο Εβραίων και εκείνο του απειλητικού προς τον ελληνισμό Πανσλαβισμού.

Η πρώτη απειλή είναι ορατή, πηγάζει από τη συνύπαρξη των δύο παροικιών, την καθημερινή τους επαφή και τριβή και βρίσκει έκφραση μέσα από τις συγκρούσεις. Και εδώ πιθανότατα οι αντιθέσεις να καλλιεργούνται, έχουν όμως ως σημείο έναρξης τον εμπορικό ανταγωνισμό και συνεπώς οι ρίζες τους εισχωρούν βαθιά στην καθημερινή πραγματικότητα των υποκειμένων. Η δεύτερη απειλή, αντίθετα, είναι εντελώς άυλη και μοιάζει να παραμένει αγκιστρωμένη στο συμβολικό επίπεδο. Ο φόβος του Πανσλαβισμού δεν έχει ρίζες σε προσωπικά βιώματα του Γρηγόρη Κούππα, πηγάζει αποκλειστικά από τα ποικίλα αναγνώσματά του. Χωρίς όμως να σημαίνει ότι υπολείπεται σε ισχύ. Όχι μόνο γιατί δεν βρίσκει φυσική εκτόνωση, αλλά γιατί στρέφεται απειλητικά ενάντια στον πυρήνα της ιδεολογίας του, την ίδια δηλαδή την ιδέα του έθνους.

51. Α. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 144.

RÉSUMÉ

Evgenia Kremmyda, Grégoire Couppas, le «peuple maudit» et le «méchant diable du Panslavisme»: aspects de l'idéologie de la diaspora grecque (1863-1883)

Grâce à un témoignage rare, cet article met en scène un jeune employé commercial, Grégoire Couppas (G. C.) qui immigra en Russie du sud et y vécut pendant la période transitoire que fut la seconde moitié du XIXe siècle.

Les lettres (il s'agit en effet de cahiers de première écriture) qu'il adressa à sa famille et ses amis entre 1863 et 1883 constituent une véritable mosaïque où les informations sur les pratiques commerciales s'entremêlent au récit d'un parcours personnel tout aussi fascinant.

Ce témoignage de la vie privée et de l'évolution de la pensée chez un homme à la force de l'âge permet de tracer le portrait idéologique d'un membre typique de la diaspora grecque au cours d'une période marquée par les signes prémonitoires de l'imminent déclin des communautés grecques de la région.

Parcourant Odessa et les autres villes-centres commerciaux de la Mer Noire à la recherche de meilleures affaires, G. C. garde son regard fixé vers la Grèce et en général vers l'hellénisme. Il s'agit là d'une identité nationale aux facettes multiples: dans le monde clos de la communauté grecque d'Odessa, l'identité nationale se forge par opposition à la communauté juive, antagoniste aussi bien au niveau économique qu'au niveau social. Ce conflit intercommunautaire, dérivant de l'antagonisme commercial, trouve son expression dans le vécu quotidien de G. C. qui fut témoin d'un des premiers pogroms subis par les juifs de la région.

Mais la notion d'hellénisme à laquelle G. C. s'identifie, celle qu'il défend, dépasse largement les limites de la communauté locale. Elle embrasse les grecs de part le monde. En cette période d'éveil des nationalismes en Europe, il s'agit bien de défendre l'hellénisme, pense G. C., et surtout contre son principal adversaire, le panslavisme. Le conflit entre le nationalisme grec et celui des peuples slaves porte des caractéristiques différentes que celui contre des juifs. Il dérive des lectures de G. C. plutôt que de son vécu, mais la menace du panslavisme ne lui semble pas moins réelle.

Le nationalisme prend ainsi une place prépondérante dans l'idéologie de G. C., dont le portrait politique reste, lui, plutôt flou. Bien que très attaché aux régimes constitutionnels, il n'exprime jamais sa préférence pour un des régimes européens de son temps. Ce profil idéologique est typique des grecs de cette période, où la préoccupation de la question nationale vient souvent bloquer la voie qui mène vers la maturité politique.

